

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

FILOZOFICKÁ FAKULTA

Ústav filosofie a religionistiky

Studijní obor: religionistika

DIPLOMOVÁ PRÁCE

České státní pohřby

Czech state funerals

Bc. Matouš Preininger

Vedoucí práce:

Doc. Radek Chlup, Ph.D.

2016

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracoval samostatně, že jsem řádně citoval všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne

Poděkování

Děkuji doc. Radku Chlupovi, Ph.D. za vstřícné, motivující a trpělivé vedení práce a Miroslavě D. Procházkové a Markétě Svobodové za cenné a podnětné připomínky a rady.

Abstrakt

Tato práce popisuje a srovnává pohřby tří prezidentů, Tomáše Garrigua Masaryka, Klementa Gottwalda a Václava Havla. Každý z nich byl zásadní ikonickou postavou své doby a jejich pohřby reflektují jejich jedinečnou pozici. V proslovech politiků a na stránkách novin se z pochovávaných prezidentů stali nadlidské postavy, hrdinové, kteří dovedli národ k naplnění jeho dějinného údelu. Byli pohřbeni jako padlí vojáci, kteří položili svůj život za vlast. A jako odpověď na tuto „oběť“ byly pronášeny přísahy věrnosti jejich odkazu a závazky pokračovat v cestě, kterou ukázali.

Na základě teorií Maurice Blocha a Edmunda Leache práce ukazuje, jak je potenciálně destruktivní událost, jakou je smrt hlavy státu, díky rituálu využita k dalšímu posílení jednoty společnosti.

Abstract

This paper describes and compares funerals of three presidents, Tomáš Garrigue Masaryk, Klement Gottwald and Václav Havel. They were all iconic characters of their time and their funerals reflect presidents' unique position. In the speeches of politicians and in the newspapers, the deceased presidents turned into supernatural beings, heroes, who gave their lives for their country. As a response to this "sacrifice", oaths of loyalty to their legacy were sworn and people committed to follow the path the presidents established.

Theories of Maurice Bloch and Edmund Leach permit to show how the death of the head of the state, potentially destructive event, is transformed by the ritual and helps further strengthen the unity of society.

Klíčová slova: Klement Gottwald, pohřeb, prezident, rituál, smrt, Tomáš Garrigue Masaryk, Václav Havel.

Keywords: Klement Gottwald, funeral, president, ritual, death, Tomáš Garrigue Masaryk, Václav Havel.

Obsah

1.	Úvod	13
1.1.	Důležitost prezidentských pohřbů	13
1.2.	Prameny ke studiu prezidentských pohřbů	14
1.3.	Cíle práce	14
2.	Pohřeb T. G. Masaryka	15
2.1.	Život T. G. M.	15
2.2.	Mýtus o prezidentu Osvoboditeli	15
2.2.1.	Masaryk – spasitel národa	16
2.2.2.	Masaryk jako vzor	16
2.2.3.	Masaryk a vojáci	17
2.3.	Nesmrtelný Masaryk a jeho odkaz	18
2.4.	Pohřeb prezidenta Osvoboditele	19
2.4.1.	Státní smutek	20
2.4.2.	Vystavení těla	21
2.4.3.	Smuteční průvod Prahou	22
2.4.4.	Pohřeb v Lánech	23
2.5.	Přijetí pohřbu a jeho kritika	23
3.	Pohřeb Klementa Gottwalda	25
3.1.	Život Klementa Gottwalda	25
3.2.	Mýtus o prvním dělnickém prezidentovi	25
3.2.1.	Dělnický prezident	25
3.2.2.	Učitel národa, nejvěrnější žák Leninův a Stalinův	25
3.2.3.	Gottwald vojevůdce	27
3.2.4.	Gottwald a české dějiny	28
3.2.5.	Masarykův odkaz v Gottwaldově obrazu	29
3.3.	Pohřeb Klementa Gottwalda	29
3.3.1.	Úmrtí Klementa Gottwalda	29
3.3.2.	Státní smutek	30
3.3.3.	Vystavení těla	30
3.3.4.	Smuteční koutky a výzdoba	31
3.3.5.	Den pohřbu	32
3.3.5.1.	Pohřební průvod	32
3.3.5.2.	Vojenská přehlídka	34
3.3.5.3.	Hlavní smuteční akt na Václavském náměstí	34
3.3.5.4.	Smuteční akt na Vítkově	35
3.3.5.5.	Tryzny na ostatních místech republiky	35
3.3.6.	Balzamace	35
3.4.	Recepce pohřbu	36
3.4.1.	Rozsah smutečních akcí a jejich přijetí	36
3.4.2.	Reakce na pohřeb	36
3.4.3.	Věrnost odkazu Klementa Gottwalda	37
3.4.4.	Reflexe pohřbu v Rudém právu a filmu	38
3.4.5.	Návod k truchlení	39
3.4.6.	Gottwaldova nesmrtelnost	40

4.	Pohřeb Václava Havla	43
4.1.	Obraz Václava Havla	43
4.1.1.	Mediální obraz Václava Havla	43
4.1.2.	Velikán Havel	44
4.2.	Odkaz Václava Havla	45
4.3.	Havlova Smrt a pohřeb	46
4.3.1.	Spontánní pietní místa	47
4.3.2.	Organizace pohřbu a lex Havel	47
4.3.3.	Vystavení těla v Pražské křižovatce	47
4.3.4.	„Občanský“ průvod	48
4.3.5.	Vojenský průvod	49
4.3.6.	Vystavení těla ve Vladislavském sále	50
4.3.7.	Státní smutek	50
4.3.8.	Pohřeb ve svatovítské katedrále	50
4.3.9.	Smuteční hosté	50
4.3.10.	Zádušní mše	51
4.3.11.	Soukromý pohřeb	52
4.3.12.	Kulturní večer v paláci Lucerna	52
4.4.	Hodnocení pohřbu v médiích	53
4.5.	Kontroverzní prvky Havlova pohřbu	54
4.5.1.	Potlesk	54
4.5.2.	Posun významu vojenského průvodu	55
4.5.3.	Otázka Havlova vyznání	57
4.5.4.	Havlův pohřeb a odklon od sekulárního státu	58
4.5.5.	Masaryk, či čeští králové?	59
5.	Prezident, armáda a církev	61
5.1.	Role prezidenta v Česku	61
5.1.1.	Monarchické prvky prezidentského úřadu	61
5.1.2.	Smrt krále a obroda společnosti	63
5.1.3.	Prezident a lid	63
5.2.	Armáda, církev a jejich role v pohřbech prezidentů	65
5.2.1.	Armáda	65
5.2.2.	Církev	67
5.3.	„Oběť“ prezidenta	68
5.3.1.	Oběť a násilí podle Edmunda Leache	68
5.3.2.	Rituální proměna oběti v lovce pohledem Maurice Blocha	69
5.4.	Magická účinnost prezidentských pohřbů	70
5.4.1.	Důsledky Masarykova pohřbu – nebeská patronace a odhodlání k boji a práci	70
5.4.2.	Magické účinky Gottwaldova pohřbu	71
5.4.3.	Havlův pohřeb a jeho dopady	72
6.	Společenská kritika pohřbů	75
6.1.	Kritika formálnosti pohřbů	75
6.2.	Stát a národ	76
6.3.	Kritika národnostně založených rituálů	77
7.	Závěr	79

Seznam ilustrací	81
Použité prameny	83

1. Úvod

1.1. Důležitost prezidentských pohřbů

Prezidentský pohřeb je fascinující rituál. Jsme zvyklí chápat Českou republiku jako sekulární stát. Rituály ve veřejném prostoru si většina z nás představí jako zapálení svíčky či položení věnce či květiny k příležitosti připomenutí historického data a málokdo je zřejmě považuje za nějaký důležitý konstitutivní prvek společnosti. Státní pohřby prezidentů jsou pozoruhodné již svým rozsahem. Smuteční akce probíhají řadu dní a zcela opanují mediální a veřejný prostor. Není před nimi takřka úniku. Politici a novináři nemluví o ničem než o mrtvém prezidentovi, jeho životě, charakteru, a především roli, kterou hrál v národních dějinách. Debata o osobnosti prezidenta se stává příležitostí k reflexi charakteru společnosti, její pozice v dějinách a hodnotách, které jsou pro ni určující.

Někteří badatelé, například Robert Herz, tvrdili, že pohřební rituály odrážejí společenské uspořádání. Jejich studium je tedy zajímavé už proto, že nám umožňuje lépe porozumět společnosti, která rituál provádí. Jiní antropologové, například Maurice Bloch a Jonathan Parry, tvrdí, že takovéto rituály společnost nejen zrcadlí, ale utváří a mění.¹ To ukazuje na obrovský politický význam prezidentských pohřbů. Ten, kdo má moc možnost rozhodnout, komu bude státní pohřeb vypraven a komu ne, má veliký vliv na další chápání dané historické postavy a ve výsledku i celého s ní spojeného období a hodnot.

Státní moc, především pak v období komunismu, projevovala pozoruhodný zájem o to, kdo bude jak pohřbíván. Například Emil Hácha nejenže nebyl pohřben s mimořádnými poctami, ale jeho pohřbu se směla zúčastnit malá část jeho rodiny a jeho hrob nesměl být označen jménem. Podobně například Milada Horáková byla pohřbena tajně do neoznačeného hrobu. Prezident Antonín Novotný, který po svém odchodu z funkce v roce 1968 nebyl u stranických špiček oblíben, měl jen soukromý pohřeb. Polistopadový režim v roce 1991 nevystavil státní pohřeb Gustávu Husákovi, avšak do jeho organizace se nijak nevměšoval.²

Od vzniku Československa se v čele země doposud vystříдалo jedenáct prezidentů, z nichž devět již zemřelo. Kromě Emila Háchy, Antonína Novotného a Gustáva Husáka byl státní pohřeb vypraven všem. V následujících kapitolách se budu podrobně věnovat pohřbům Tomáše Garrigua Masaryka, Klementa Gottwalda a Václava Havla. Tyto tři konkrétní pohřby jsem vybral proto, že dobře reprezentují svou éru. Pohřby prezidentů Zápotockého a Svobody do značné míry navazovaly na větší pohřeb Gottwaldův. Pohřeb Eduarda Beneše pak byl velmi specifický tím, že byl organizován jeho hlavními politickými protivníky: komunistickou stranou. To dělá jeho pohřeb velmi zajímavým a bezesporu podnětným pro další studium, zároveň je však značnou anomálií.

¹ Maurice Bloch, Jonathan Parry, „Introduction,“ in: *Death and Regeneration of Life*, London: Cambridge University Press, 1982, s. 4.

² Husákova pohřbu se zúčastnil bývalý disident a tehdejší předseda slovenské vlády Ján Čarnogurský. Pro pražskou vládu byl Husák především komunistou, pro Čarnogurského už byl především velkým Slovákem. Viz Česká televize, „Pohřby prezidentů,“ *Historie CS*, premiéra 13. 3. 2012 na ČT2, přístup online: <http://www.ceskatelevize.cz/porady/10150778447-historie-cs/212452801400011/>, poslední náhled 15. 5. 2016.

1.2. Prameny ke studiu prezidentských pohřbů

Prezidentské pohřby nebyly v českém prostředí jako ucelené téma doposavad soustavně zkoumány. Česká televize na toto téma vysílala epizodu pořadu *Historie CS*.³ Velmi užitečný byl pro mě článek historika Jana Galandauera *Zachvěl se, zakymácel, rudý prapor náš*,⁴ zabývající se pohřbem Klementa Gottwalda. Hlavním zdrojem pro tuto práci však byly primární prameny. Dokumenty k pohřbům Tomáše Garrigua Masaryka a Klementa Gottwalda jsem studoval v Archivu Kanceláře prezidenta republiky, Vojenském ústředním archivu a Národním archivu. Zásadním pramenem pro mě byl dobový tisk a vzpomínkové publikace vydané k příležitosti pohřbů Masaryka a Gottwalda, ve kterých jsou kromě fotografií zaznamenány například smuteční projevy.⁵ Především pro pohřeb Václava Havla byly zásadní záznamy televizních přenosů, které jsou přístupné na webovém archivu České televize.⁶ Existují také filmové sestřihy pohřbů Masaryka a Gottwalda. Jsou k dispozici například v Archivu české televize, ale vše podstatné je snadno přístupné i na webu YouTube, na který v textu odkazuji. Hlavními teoretickými pracemi, ze kterých jsem vycházel, jsou *The Nature of War* Edmunda Leache⁷ a *Prey into Hunter* Maurice Blocha.⁸ Velmi inspirativní byla také Leachova esej *Death of a Hero*, zabývající se pohřbem Winstona Churchilla.

1.3. Cíle práce

Základním cílem této práce je popsat průběh vybraných státních pohřbů a zkoumat, jakým způsobem se tento rituál vyvíjel, tedy především v čem se mezi sebou jednotlivé pohřby lišily a v čem na sebe navazovaly. Dalším cílem je pokusit se popsat základní symbolickou strukturu rituálu a zhodnotit, zda se liší u jednotlivých pohřbů, a pokud ano, jak.

³ Ibid.

⁴ Jan Galandauer, „Zachvěl se, zakymácel rudý prapor náš. Vojensko-civilní pohřeb Klementa Gottwalda,“ *Historie a vojenství*, 44 (1995): 40–61.

⁵ *Smutek Československa: Poslední pocta národa prezidentu Osvoboditeli Tomáši Garrigue Masarykovi*, Praha: A. Pokorný, 1938; *Klement Gottwald, 14. III. 1953: Dokumenty o nemoci a úmrtí Klementa Gottwalda*, Praha: Státní nakladatelství politické literatury, 1953.

⁶ Přístup online: <http://www.ceskatelevize.cz/ivysilani/podle-data-vysilani>.

⁷ Edmund Leach, „The Nature of War,“ in: *The Essential Edmund Leach*, vol. 2, London: Yale University Press, 2000, s. 343–357.

⁸ Maurice Bloch, *Prey into hunter*, London: Cambridge University Press, 2000.

2. Pohřeb T. G. Masaryka

2.1. Život T. G. M.

Tomáš Garrigue Masaryk zemřel 14. září roku 1937 ve věku osmdesáti sedmi let. V době své smrti už nebyl prezidentem, o necelé dva roky dříve byl nucen abdikovat kvůli špatnému zdravotnímu stavu. Jeho postavení v Československu však bylo zcela unikátní. Prezident Osvoboditel či „tatiček“ Masaryk, jak byl často titulován, byl vnímán jako zakladatel Československa a jako jeho zosobnění.

Masaryk působil v Praze jako profesor sociologie a filozofie, později byl zvolen poslancem Říšského sněmu ve Vídni. Během první světové války usiloval o vydělení Československa z Rakouska-Uherska. Výrazně se podílel na tvorbě a organizaci Československých legií a podařilo se mu přesvědčit řadu významných světových politiků, především pak amerického prezidenta Wilsona, o potřebě vzniku samostatného Československa. Po konci války byla nezávislost Československa mezinárodně uznána a Masaryk byl zvolen jeho prvním prezidentem. Celkem byl prezidentem zvolen čtyřikrát.

Pro tuto práci nejsou životopisná fakta nijak zvlášť důležitá. Zásadní je, jak Masaryka vnímali ti, kteří jej pohřbívali, jaký příběh jeho života vyprávěli. Prezident Osvoboditel byl už za svého života výrazně mytologizovanou postavou a jeho pohřeb s tímto mýtem dále pracoval, vycházel z něho a dotvářel jej.

2.2. Mýtus o prezidentu Osvoboditeli

V novinových článcích či v projevech k příležitosti úmrtí prezidenta Masaryka, které pronášeli přední ústavní činitelé země a které byly vysílány rozhlasem, hrála rekapitulace jeho života zásadní úlohu a bylo jí věnováno značné množství prostoru. Takováto shrnutí jeho života byla zjevně víc než pouhé připomenutí fakt. Masaryk byl naprosto zásadní postava, jejíž pomocí obyvatelé Československa konceptualizovali svou pozici v dějinách, svou identitu. Každé vyprávění tohoto příběhu se podílelo, a stále ještě podílí, na tvorbě Masarykovského mýtu. Jednotlivá pojetí spolu soupeřila a spoluvytvářela neustále se vyvíjející narativ.

Pohřeb je pro vývoj narativu národního hrdiny zásadním bodem. V okamžiku smrti přestává skutečný člověk překážet tvorbě mýtu. Živý hrdina svou činností často ruší svůj mýtus tím, že jej odhaluje jako omezený a dvojrozměrný v porovnání se složitější skutečností. Je-li hrdinu vidět jen prostřednictvím médií a je-li navíc svázán rituálními požadavky svého postavení, jako byl Masaryk od konce války prakticky až do své smrti, pomůže to mýtotvorbě, neboť skutečného člověka není tolik vidět. Po smrti pak přichází pro mýtotvorbu zlatá doba. Nejen, že je na zesnulého upřena nebývalá pozornost a jeho příběh je znovu a znovu opakován. Nebožtík už navíc nemůže, jak už bylo zmíněno, svůj příběh kazit tím, že by připomínal, že je skutečným, živým, mnohorozměrným člověkem.

2.2.1. Masaryk – spasitel národa

Politici ve svých projevech často vyprávěli o Masarykovi v širším kontextu příběhu československého národa. Oblíbenou figurou bylo srovnání Masaryka s hrdiny národních dějin.⁹ Předseda senátu František Soukup ve svém projevu prezidenta Osvoboditele líčí dokonce jako završitele národních dějin, který přinesl proměnu národního osudu:

Celá mravní velikost Masarykova s odstupem doby vyrostle v mythus národa! Mistr Jan skončil na hranici, Karla Havlíčka nám umučili! Ale Tomáš Masaryk zůstal a dožil! Všechny nejvznešenější sny jeho života byly naplněny! (...) Nebudeme již národem mučedníků, ale pracovníků! Nebudeme již pro národ umírat, ale pro národ žít a pracovat! (...) Odčiněna je Kostnice i Lipany, Bílá Hora i Brixen! Hrob Tomáše Masaryka bude nám symbolem tohoto z mrtvých vstání k životu a pravdě!¹⁰

Také Eduard Beneš popisuje Masaryka jako završitele národních dějin: „Od počátku 16. století země naše upadají a teprve koncem století 18. objevují se nesmělé počátky vzkříšení. A Masaryk je dovršitelem opětného vzmachu a definitivního našeho vítězství.“¹¹

Masaryk byl popisován jako agent Prozřetelnosti, který národ dovedl k samostatnosti.

A v duchu svém jsme se skláněli před Prozřetelností, jež nám dala proroka a vůdce, aby byl paladiem naší svobody při jejím vzestupu ze žalářů a hrobů poroby do slávy, respektu a lásky kulturního lidstva!¹²

2.2.2 Masaryk jako vzor

Kromě Masarykovy dějinné úlohy byly jako vzor vyzdvihovány i jeho povahové rysy, myšlenky a zásady. Příběh jeho života, kdy se z chudých poměrů dostal až na „hrad českých králů“ především díky své pili a usilovné práci, byl ukazován jako hodný následování:

Celým svým životem může býti vzorem a poučením národům, neboť na sobě dokázal, že člověk z malých poměrů může vyrůst k nejvyšším metám lidským a podobně také že může i malý národ stát se velmi významným kulturním i politickým činitelem světovým.¹³

⁹ Viz například projevy Milana Hodži, Petra Zenkla nebo Vavro Šrobára ve *Smutek Československa*, s. 42, 51, 52, 62.

¹⁰ František Soukup, „Projev předsedy senátu Národního shromáždění dr. Fr. Soukupa, k uctění památky prezidenta Osvoboditele, pronesený ve schůzi senátu N. S. v pondělí 20. září 1937,“ in: *Smutek Československa*, s. 31–2.

¹¹ Eduard Beneš, „Řeč prezidenta republiky Dr. Edvarda Beneše, pronesená nad rakví prezidenta Osvoboditele na hradě pražském v úterý 21. září 1937,“ in: *Smutek Československa*, s. 12.

¹² Ibid. s. 35.

¹³ Jan Malypetr, „Projev předsedy poslanecké sněmovny Jana Malypetra k uctění památky prezidenta

Často bylo připomínáno Masarykovo vzdělání, jeho racionalita, pochopení lidského ducha, společenských procesů a filozofie dějin:

Nic z toho, co dnes prožíváme, ho nepřekvapilo, nic ho nezastihlo duševně a mravně, vědecky a filosoficky nepřipravena, nic jím neotřásl a nic ho z jeho životní, ocelově pevné a logicky přímé dráhy až do posledních chvil před smrtí neodvedlo.¹⁴

Zcela zásadní součástí Masarykova politického smýšlení byl humanismus a láska k člověku, spolu s náboženskou vírou. Masaryk byl členem církve Českobratrsko evangelické. Prezident Beneš Masaryka ve svém projevu citoval takto:

Nejhlubší argument pro demokracii je víra v člověka, v jeho hodnotu, v jeho duchovnost a nesmrtelnou duši: to je pravá metafysická rovnost. Eticky je demokracie zdůvodněna jako politické uskutečňování lásky k bližnímu. [...] Demokracie pravá, založená na lásce a úctě k bližnímu a k bližním všem, je uskutečňováním řádu božího na zemi.¹⁵

2.2.3. Masaryk a vojáci

Masarykova láska k bližním ovšem neznamenal, že by odmítal použití síly za všech okolností. V první světové válce aktivně organizoval cizinecké legie a vybízel je k boji. Slovy předsedy vlády Milana Hodži: „*jaký by to byl humanista, který by svou humanitu nepodepřel Žižkovým palcátem.*“ Masaryk měl velmi blízký vztah s vojáky, především pak s legionáři z první světové války. Generál Rudolf Medek tento vztah popisoval ve svém proslovu k příležitosti Masarykova úmrtí následovně:

Armáda československá, aniž by se domluvila ve svých oddělených a po světě roztroušených částech, vyřkla hned na počátku, jakmile se objevilo jeho jméno, slova: „Otec, vůdce, nejvyšší velitel“. Bývalo tak dojemné poslouchati vojáky, kdykoli hovořili o něm mezi sebou: kolik zde bylo bezhraničné a přímo mystické víry v tohoto člověka! Kolik zde bylo oddané, mnohdy dětinné lásky k pružnému a vždy pohotovému starci, který tak opravdově a lidsky vřele se rozradoval, kdykoli přišel mezi vojáky.¹⁶

Osvoboditele, pronesený ve schůzi posl. sněm. Národního shromáždění v pondělí dne 20. září 1937,“ in: *Smutek Československa*, s. 28.

¹⁴ Edvard Beneš, „Řeč presidenta republiky,“ in: *Smutek Československa*, s. 14.

¹⁵ T. G. Masaryk citován podle: Edvard Beneš, „Řeč presidenta republiky,“ in: *Smutek Československa*, s. 16.

¹⁶ „Národní rada československá památce presidenta Osvoboditele,“ in: *Smutek Československa*, s. 65.

2.3. Nesmrtelný Masaryk a jeho odkaz

Ve smutečních projevech se také velmi často opakoval motiv blízkosti Masaryka a národa a zaznívalo dokonce, že Masaryk byl až jakýmsi ztělesněním národa. Dobře to vyjadřuje třeba předseda tehdejší Československé vlády Hodža:

*Kdo z nás by se ubránil hřejivému pocitu, že Masaryk, jakkoliv silně je svůj, je také náš, že má něco z každé z národních duchovních složek. Vždyť z tohoto pocitu prýští k němu ta dětinská láska celého kolektiva a něco jako procítěné vědomí, že Masaryk jsme my, Masaryk je Československo. Ani to jinak nemůže být.*¹⁷

Velmi blízký vztah mezi národem a jeho prezidentem naznačuje i to, že se o něm velmi často mluvilo, a stále ještě mluví, jako o „tatičku Masarykovi“. Toto oslovení v sobě obsahuje jeho roli zakladatele státu, odkazuje ale i na familiární blízkost mezi ním a lidem a také na jeho mravní autoritu.

Ze ztotožnění prezidenta a jeho národa pak vychází i víra, že Masaryk dosáhl nesmrtelnosti, která v projevech velmi často zaznívala. Například Vavro Šrobár řekl:

*Veľký Masaryk nech sa stane v našom národe veľkým nielen jak historická osobnosť, ale nech zostúpi z dejín do nášho života a medzi budúce generácie ako živá bytosť, večne živá, večne na nás hľadiaca, večne ostrihajúca svoj národ na cestách dejín, ktoré nám Prozreteľnosť určila. [...] Daj Boh, aby duch Masarykov žil v československom národe na večné veky.*¹⁸

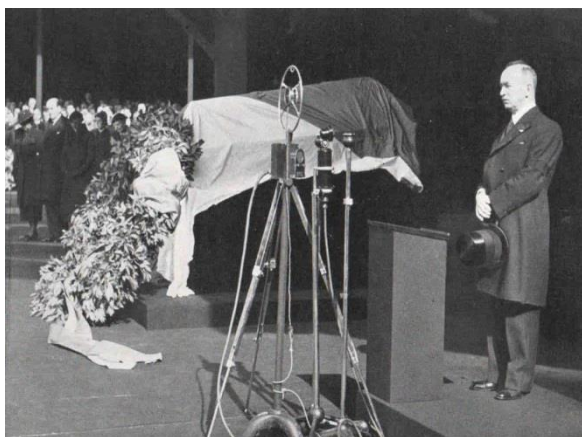
Primátor Prahy Petr Zenkl řekl: „Opravdovost svého zármutku z jeho odchodu projevíme nejlépe, budeme-li jednat vždy tak, aby bylo vidět, že nesmrtelný Masaryk jest svými city a svým učením trvale přítomen mezi námi.“¹⁹

Z posledního citátu se zdá, že Masarykova nesmrtelnost nebyla chápána jako danost. Byla spíš jakýmsi závazkem. Jestliže má „tatiček Masaryk“ po smrti žít prostřednictvím svých dětí, tedy národa, a svého učení, které v onom národu přežívá, pak jeho věčný život závisí na tom, zůstanou-li děti odkazu svého tatíčka věrné. A právě věrnost odkazu prezidenta Osvoboditele byla asi nejčastějším tématem nejen projevů politiků, ale i novinových článků či básní. Uvedu zde asi nejvýznamnější slib, který jménem národa zazněl ústy prezidenta Beneše:

¹⁷ Milan Hodža, „Řeč předsedy vlády Dr. Milana Hodži, pronesená ve smuteční schůzi ministerské rady ve středu 15. září 1937,“ in: *Smutek Československa*, s. 44.

¹⁸ „Národní rada československá památce presidenta Osvoboditele,“ in: *Smutek Československa*, s. 64.

¹⁹ Petr Zenkl, „Projev primátora dra Petra Zenkla ve smuteční schůzi ústředního zastupitelstva hlavního města Prahy na paměť presidenta Osvoboditele v sobotu 18. září 1937,“ in: *Smutek Československa*, s. 56.

Obrázek 1. Edvard Beneš pronáší smuteční řeč

Masaryk, zůstává i při svém odchodu stále mezi námi, je nám všem příkladem a výzvou. Příkladem veliké víry v člověka, již je dnes Evropě a světu tolik potřebl. Výzvou, abychom v harmonii mezi sebou, v dobré vůli a přátelství ke svým sousedům i všem ostatním národům v Evropě a ve světě budovali svůj státní organismus a svou politickou, sociální a národnostní spolupráci tak, že bychom vytvořili z tohoto svého místa v Evropě dokonalý, harmonický,

sociálně, národnostně a politicky spravedlivý stát, jenž bude hoden toho, který nám právě odchází, jenž bude mezi státy tím, čím byl Masaryk mezi námi, čím byl Masaryk ostatnímu světu.

Výzva ta znamená, že máme zůstat Masarykovi věrni. Louče se s ním jménem Vás všech slibuji, že této výzvy uposlechneme.

*Presidente – Osvoboditeli, odkazu, který jste vložil do našich rukou, věrni zůstaneme!*²⁰

V kondolenčních dopisech a telegramech, které zasílaly nejrůznější organizace předsedovi vlády a prezidentovi, je slib věrnosti odkazu Masaryka velmi častým motivem.

2.4. Pohřeb prezidenta Osvoboditele

Tomáš Garrigue Masaryk zemřel v úterý 14. září 1937. Další den vláda rozhodla, že pohřeb bude vypraven v úterý 21. září a že půjde o pohřeb státní. Průběh pohřbu byl plánován již od začátku třicátých let, tedy za Masarykova života a s jeho účastí. Mnohokrát se například měnilo místo, kde měl mít hrob. Prezident sám si původně přál být pohřben na Olšanech v prostém hrobě porostlém travou. Od této varianty se postupně upustilo. Nějakou dobu se uvažovalo o jeho pohřbu v Památníku národního osvobození na Vítkově, kde byl později pohřben Klement Gottwald,²¹ nebo na Pražském hradě pod Španělským sálem. Zvažováno bylo také vybudování nového mauzolea pod Plečnickovým monolitem na třetím hradním nádvoří. Masaryk všechny tyto varianty odmítl. Dlouho se pak počítalo s možností pohřbít jej na Bílé Hoře, tak aby byl obkroužen hroby italských legionářů. Na místě měla také stát socha chlapce v sokolském úboru, který vede lva.²²

²⁰ Edvard Beneš, „Řeč presidenta republiky,“ in: *Smutek Československa*, s. 19.

²¹ V telegramu adresovanému Kanceláři prezidenta republiky navrhovali dokonce „Masarykovi ctitelé a stoupenci,“ jak se podepsali, aby byl prezident balzamován a uložen v Památníku národního osvobození „ve skleněné rakvi, tak jako mají v SSSR Lenina [...] Pohledem na skutečnou tvář zesnulého posilovali by se přítomní i budoucí ctitelé v předsevzetí plniti příkaz Masarykův.“ *Telegram Masarykových stoupenců a ctitelů*, inv. č. 893/V, kart. 112 (TGM – kondolence), Archiv Kanceláře prezidenta republiky.

²² Plány na Masarykův pohřeb popisovala historička Hájková v pořadu Česká televize, „Pohřby

Nakonec se ustoupilo i od této varianty a pohřben byl na hřbitově v Lánech, do prostého hrobu, ve kterém už byla pochována jeho žena Charlotte.

2.4.1. Státní smutek

Po Masarykově smrti nastalo období smutku. Státním orgánům byly vládou dány pokyny, jak se v této době chovat. Do dne pohřbu byly všechny státní vlajky na půl žerdi a na všech úředních budovách byly vyvěšeny smuteční prapory. Ministři a vysocí úředníci dostali nakázáno držet měsíc smutek a nesměli se účastnit divadel, koncertů či jiných slavnostních událostí. Uniformovaní státní zaměstnanci měli na znamení smutku nosit na stejnokroji černou pásku. Byl také vyhlášen měsíční armádní smutek.²³

Do doby pohřbu měly být upraveny programy divadel a biografů. Hrát se měly jen vážné hry. Také rozhlas vysílal kromě mluveného slova jen vážnou hudbu.²⁴ Žáci škol a většina státních zaměstnanců měla v den pohřbu volno. Na obecních úřadech po celé zemi byly vystaveny kondolenční knihy, kam lidé chodili svým podpisem vyjádřit soustrast.

Obrázek 2. Rakev TGM v Plečnikově sále

Soukromým podnikům nebyl žádný povinný smutek nařizován, většina se k němu ale přesto přidala. Zaměstnanci často dostali na den pohřbu volno. V Praze bylo veliké množství budov a obchodů ozdobeno černým flórem. Ve výkladech obchodů byly vystaveny smuteční fotografie prezidenta Masaryka.²⁵

Zdá se, že smuteční atmosféra byla až na výjimky všeobecná. Zaměstnavatelé, jejichž podniky smutek nedržely, se dočkali veřejné kritiky, především pak ze strany tisku. *České slovo* například kritizovalo programy pražských divadel, že nemají dost smuteční program:

*V Ostravském divadle při představení je zakázáno tleskat, aby nebyl najevo dáván příliš hlučně projev účasti obecnstva na zábavě, ale Pražáci se řehtají přihloupkým operetním vtipům. (...) Také bary a noční místnosti jsou otevřeny, hraje se v nich a provádí artistický program, také jen proto, že by zaměstnanci zůstali bez gáží. Tak jsme si rozhodně státní smutek za zesnulého prezidenta Osvoboditele nepředstavovali.*²⁶

prezidentů,“ *Historie CS*, 1:30–4:45.

²³ *Dispozice pohřbu*, Fond ÚV KSČ: Předsednictvo, archivní jednotka 327, Národní archiv.

²⁴ Česká televize, „Pohřby prezidentů,“ *Historie CS*, 6:10.

²⁵ „Smutek v demokracii,“ *Národní listy*, 23. 9. 1937.

²⁶ Rubrika „Ťuk, ťuk,“ *České slovo*, 21. 9. 1937.

Odehrávalo se také velké množství vzpomínkových a pietních akcí, většinou z iniciativy měst a obcí, církví, různých spolků či společností, škol a univerzit nebo krajanských sdružení v zahraničí. Často se na takových akcích konaly přednášky či proslovy o prezidentu Masarykovi a podepisovaly se kondolenční archy.

Zřejmě jen ojediněle se vyskytovaly případy, kdy byly pietní akce úmyslně narušovány. Když se například v Užhorodě měla sloužit smuteční mše, kostelník nepustil do kostela varhaníka a knězi schoval černý ornát a odmítl mu ho vydat, takže musel sloužit v ornátu červeném.²⁷

Obrázek 3. Lidé čekající ve frontě před Masarykovou rakví

2.4.2. Vystavení těla

Po Masarykově smrti bylo jeho tělo vystaveno na zámku v Lánech. V otevřené rakvi bylo tělo prezidenta zpola přikryto prezidentskou vlajkou. Přijelo se s ním rozloučit asi šedesát tisíc lidí.²⁸ V pátek 17. září večer bylo tělo převezeno na Pražský hrad, kde bylo vystaveno v Plečnickově sloupové síni. Tentokrát už byla rakev zaklopena víkem a překryta státní vlajkou. Až do pohřbu se u ní střídaly čestné stráže, vybrané z představitelů armády. Na rakev se přišly podívat statisíce lidí.²⁹

Obrázek 4. Smuteční shromáždění na prvním nádvoří Pražského hradu

Ráno 21. září, v den pohřbu, se s mrtvým rozloučila rodina, a poté byla rakev šesti generálů vynesena na první nádvoří, které bylo kryto černým baldachýnem. Na nádvoří byly tribuny, kde seděli zahraniční hosté a domácí ústavní činitelé. Dlažba byla pokryta stovkami věnců, zaslaných množstvím institucí, států či soukromých osob. Vedle rakev pronesl prezident Beneš svůj projev, který byl živě vysílán rozhlasem a také do ulic Prahy, kde stáli lidé připravení podél plánované cesty průvodu. Následně byla rakev naložena na

²⁷ *Spis čj. 23.301*, Národní archiv.

²⁸ Česká televize, „Pohřby prezidentů“, *Historie CS*.

²⁹ „Z Lán do hradu českých králů“, *Smutek Československa*, s. 70.

dělovou lafetu, taženou šestispřežím černých koní. Jak uvidíme, tato lafeta hrála významnou roli v pozdějším pohřbu prezidenta Havla. Rakev zde byla opět překryta státní vlajkou, ke které byla připnuta vojenská vyznamenání.

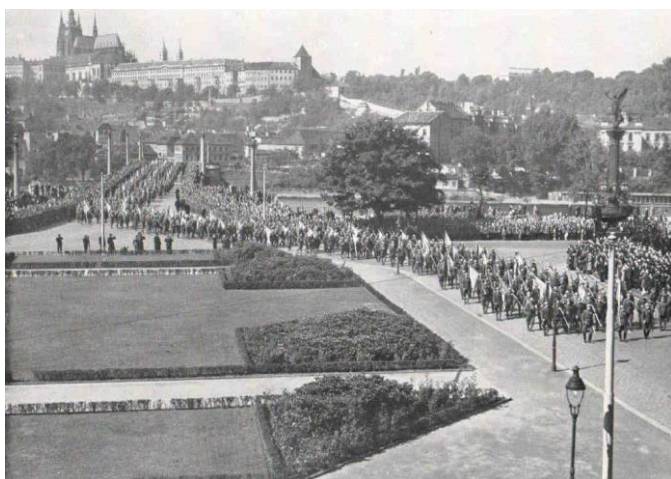
2.4.3. Smuteční průvod Prahou

Z Petřína zazněla dělová rána a generál Syrový, velitel průvodu, dal povel k pochodu a sám vyjel na koni v čele procesí. Za ním následoval generální štáb a pak oddíl složený ze zástupců všech pluků a hodností armády. V tomto oddílu byly neseny prapory všech pluků. Následovaly oddíly zastupující legionáře, další armádní složky, ale i Sokol a Hradní stráž.

Vedle rakve šlo šest vojáků – Čech, Slovák, Němec, Maďar, Rusín a Polák. Měli

Obrázek 5. Lafeta s rakví prezidenta Masaryka

Obrázek 6. Smuteční průvod z oken Filozofické fakulty

tisíce zástupců pěchoty a několik set vojáků na koních. S průvodem také jelo několik děl a v průběhu pochodu se ozývaly v pravidelných intervalech dělostřelecké salvy z Petřína. Nad Prahou v době průvodu létaly formace vojenských letadel. Celý průvod byl tři kilometry dlouhý.

Průvod začal na Pražském hradě a pokračoval směrem k Chotkovým sadům, na Klárov, kolem tehdejší budovy parlamentu, Pařížskou ulicí na Staroměstské náměstí, Mariánské náměstí, kolem Klementina po Smetanově nábřeží³⁰ k Národnímu divadlu. Celá trasa byla lemována hustými davy lidí, z nichž část na místě strávila předchozí noc, aby měli jistotu, že na ně zbude místo. Po cestě bylo několik pěveckých sborů a orchestrů,

symbolizovat jednotu všech národů republiky. Za rakví pak kráčela rodina mrtvého, prezident Beneš a zástupci Kanceláře prezidenta republiky. Dále následovaly početné skupiny zahraničních hostů a diplomatů, členové Národního shromáždění, soudci, bývalí ministři, církevní hodnostáři, rektori, starostové větších měst či obcí, které si Masaryk oblíbil. Za nimi šla další skupina generálů a poté už následovali bývalí legionáři. Ti tvořili největší skupinu průvodu, bylo jich kolem patnácti tisíc. Za nimi byly přítomny necelé dva

³⁰ Mezi lety 1919 a 1952, s výjimkou válečných let, se nábřeží jmenovalo po Masarykovi.

kteří zajišťovaly průvodu hudební doprovod. Od Národního divadla pokračoval průvod směrem na Václavské náměstí. Tady byly špalíry kolem trasy organizované a tvořily je různé profesní skupiny ve stejnokrojích. Většina Václavského náměstí pak byla lemována zástupy sokolů. Kolem Muzea, u kterého hořely řecké ohně, pak průvod pokračoval k tehdejšímu Wilsonovu náměstí, kde se na závěr v tichosti bez hudby odehrála přehlídka vojenských jednotek účastnících se průvodu.

Poté byla rakev sejmuta z lafety a přenesena na smuteční vlak. Ten sestával z lokomotivy, dvou vagónů s květinami a věnci, otevřeného vagónu, na kterém byl katafalk s rakví, velikým věncem a čestnou stráží, a prezidentského vagónu, který převážel několik nejvýznamnějších hostů do Lán na samotný pohřeb. I podél cesty vlaku bylo velké množství lidí.

2.4.4. Pohřeb v Lánech

Obrázek 7. Vlak s Masarykovou rakví na katafalku

hymnu, byla rakev spuštěna do hrobu. Rodina a někteří hosté poté hodili do hrobu květy červených růží z lánské zahrady a uložili do hrobu hlínu z Masarykových oblíbených míst a také z hrobu Jana Ámose Komenského.

Z nádraží v Lánech byla rakev donesena v průvodu na hřbitov. I tady lemovaly cestu špalíry zástupců místních firem a občanů a před hřbitovem samotným čekali legionáři. Na malý lánský hřbitov směli jen nejvýznamnější hosté a zaměstnanci zámku. Kazatel jednoty českobratrské v civilním oděvu přečetl Žalm 23. „Hospodin jest můj pastýř“, dvě závěrečné kapitoly ze Zjevení svatého Jana a pomodlil se Otčenáš. Zatímco sbor zpíval státní

2.5. Přijetí pohřbu a jeho kritika

Jen co pohřeb skončil, pustil se tisk do jeho hodnocení. Většina novin se shodla na tom, že se pohřeb povedl. Zároveň ale převládaly hlasy, že tomu tak bylo spíše navzdory organizaci, než díky ní. Často zaznívalo, že velkolepost pohřbu neodpovídala Masarykově prostotě nebo že byl v rozporu s Masarykovým duchem organizován příliš formálně.³¹ Především pak byl kritizován fakt, že ve dnech před pohřbem vydala vláda v tisku a rozhlasě varování, ať lidé už nejezdí do Prahy, že je přeplněná. Tato obava se nakonec nepotvrdila.³² To, že se pohřeb povedl, tedy bylo podle řady komentátorů zásluhou lidu, nikoli státu.

³¹ Viz například „Až budou naši potomci číst o tom pohřbu,“ *České slovo*, 23. 9. 1937.

³² Viz například „Nejezděte do Prahy, je přeplněná,“ *Polední deník*, 18. 9. 1937.

Ukázalo se, že se nepodařilo spontánní národní smutek uříadovat komisemi a kompetenční důležitostí. Lid dal smutečným slavnostem poesii, pro niž neměli smyslu pořadatelé, a dal stroze aranžovanému oficiálnímu aktu hlubší citový význam. [...] Pohřeb sám byl uspořádán velmi neobratně. Neměl gradace, chyběly mu massy, nebylo v něm téměř ničeho, čeho by se mohla zachytit žíznivá srdce, toužící po vláze poesie, po dojetí.³³

Podle Eduarda Basse, šéfredaktora Lidových novin, ukázal pohřeb a zájem veřejnosti, jak moc je národ spjatý s Masarykem:

Jedno je z těch bolestných týdnů zjištění konečné a nezvratné: tato země, tato republika jest a bude země a republika Masarykova. Trpí-li někdo nedostatkem teoretické definice, co je to národ, mohl by se postavit na kterékoli místo posmrtné Masarykovy cesty a viděl by skutečný národ československý stát před velikým mrtvým v jediné touze, být hoden této vzácné a výjimečné osobnosti.³⁴

Bass také kritizoval neochotu a neschopnost úřadů umožnit dostatečnému množství lidí účast na pohřbu a přidružených akcích. Toto selhání podle něj vedlo k odcizení národa a státu v době, kdy se měla naopak posilovat loajalita těchto dvou entit: „*To byly zlé věci a tím horší, že jejich urážlivá strohost dopadala na lid právě v době, kdy všechno jeho bytostné cítění se zvedalo k nejvyšší manifestaci věrnosti k státu.*“³⁵

Rudé právo interpretovalo Masarykův pohřeb jako „*demonstraci pracujícího lidu bránit demokracii a republiku [...] proti všem vnitřním nepřátelům a bránit ji i proti všem hrozbám mezinárodního fašismu.*“³⁶

Jak uvidíme v příští kapitole, obrana země proti vnějším i vnitřním nepřátelům byla zásadním motivem i u státního pohřbu prvního komunistického prezidenta Klementa Gottwalda. Na ideologické rovině se komunistický režim od první republiky distancoval a Masarykovo jméno bylo zapovězeno. Po rituální stránce však Gottwaldův pohřeb ten Masarykův bude v mnohém kopírovat.

³³ „Smrt prezidenta Osvoboditele a lid,“ *České Slovo*, 22. 9. 1937.

³⁴ Eduard Bass, „Po pohřbu,“ *Lidové noviny*, 22. 9. 1937.

³⁵ Ibid.

³⁶ „Demonstrace demokracie,“ *Rudé Právo*, 22. 9. 1937. Ačkoli byli komunisté Masarykovými kritiky, jeho pohřbu se účastnili a i články Rudého práva k příležitosti Masarykova úmrtí se o něm vyjadřovaly pozitivně.

3. Pohřeb Klementa Gottwalda

3.1. Život Klementa Gottwalda

Klement Gottwald zemřel 14. března 1953. Stalo se tak krátce po jeho návratu z Moskvy, kde se účastnil pohřbu Josifa Vissarionoviče Stalina. Noviny ještě nepřestaly psát o smrti vůdce SSSR, když zemřel nejvyšší státní představitel Československa. Jedno období smutku, nechme teď stranou otázku nakolik upřímně pociťovaného, vystřídal druhé.

Klement Gottwald, narozený v roce 1896, byl od konce dvacátých let profesionálním politikem v komunistické straně. Za války emigroval do Sovětského svazu a po svém návratu se stal předsedou KSČ a vedl dvě vlády. Po převratu v únoru 1948 měli komunisté pod vedením Gottwalda a sovětských poradců většinu moci ve státě. V létě téhož roku na protest proti tomu abdikoval prezident Eduard Beneš a jeho nástupcem byl zvolen právě Klement Gottwald, který vládl až do své smrti.

3.2. Mýtus o prvním dělnickém prezidentovi

Doba vlády Klementa Gottwalda byla spojena s výrazným kultem jeho osobnosti podle sovětského vzoru. Obraz prezidenta šířený médii, která státní moc a především KSČ držely pevně v rukou, byl do nebývalé míry idealizovaný. Mytizovaný byl ve své době beze sporu i obraz Masarykův, tehdejší mediální prostor ale připouštěl kritiku, různá média a různé složky společnosti zdůrazňovaly odlišné aspekty Masarykovy osobnosti a moje shrnutí jeho obrazu tak bylo jakousi kompilací těchto různých pohledů do jednoho. Po smrti Klementa Gottwalda byla média velmi jednotná a prezidenta popisovala stále dokola týmiž slovy. Jaký tedy Klement Gottwald očima tehdejšího tisku byl?

3.2.1. Dělnický prezident

Zásadní byl prostý, proletářský původ prezidenta. Byl často označován za dělníka, říkalo se mu „první dělnický prezident“. Gottwald se narodil zemědělské dělnici a vyučil se truhlářem, jako dělník však pracoval pouze velmi krátce – většinu života byl politikem. Idea prosté práce jako hlavní socialistické hodnoty a dělníci jako zásadní cílová skupina režimu však dělaly z jeho dělnické minulosti důležitý motiv jeho obrazu. I Gottwaldova politická činnost byla popisována s důrazem na jeho pracovitost a blaho pracujících mělo být Gottwaldovým hlavním cílem: „[...] miliony našich pracujících s neskonale láskou berou do rukou jeho díla a vroucně vzpomínají na veliký a slavný život soudruha Gottwalda, jehož každý okamžik byl věnován obětavé práci pro štěstí pracujících [...]“.³⁷

3.2.2. Učitel národa, nejvěrnější žák Leninův a Stalinův

V uvedeném citátu zaznívá odkaz na Gottwaldovu literární tvorbu. Ta odkazuje na jeho další podstatnou roli – roli učitele a myslitele. Gottwaldova moudrost nepramenila z formálního studia, ale ze „selského rozumu“ a z toho, jak sám poznal problémy pracujících:

³⁷ „Život a dílo soudruha Klementa Gottwalda,“ *Rudé právo*, 15. 3. 1953, s. 5.

Pracuje do 8 až 10 hodin večer, někdy dlouho přes půlnoc. Zakouší tak úděl bezprávného, vykořisťovaného proletáře, a to utváří jeho mladé vědomí. [...] V těchto letech se usilovně sebevzdělává. Čte hojně beletrii, politickou i vědeckou literaturu. Soudruh Gottwald rád vzpomínal na tato léta 'objevování světa' i na трудности s tím spojené. Čísti mohl jen večer, ale nesměl svítit. Čítával proto před domem pod lucernou a pak ještě doma při svíčkách, na které si nastřádal.³⁸

Toto samostudium přivedlo Gottwalda k učení Lenina a Stalina, kterému zůstal po celý život beze zbytku věrný a které dál předával lidu. Gottwald byl prezentován jako československý věrozvěst leninsko-stalinského komunismu. Často se o něm mluvilo jako o žákovi, a to kdykoli byl dáván do vztahu s Leninem nebo Stalinem. Byl dáván za vzor české mládeži a lidu:

Naše mládež se bude ještě více učit ze života a díla Klementa Gottwalda, věrného žáka soudruha Lenina a spolubojovníka soudruha Stalina, tak aby z našich řad vyrůstali uvědomělí, nadšení a obětaví vlastenci, budovatelé socialismu a komunismu.³⁹

Obrázek 8. Tribuna s rakví na Václavském náměstí. Na poduškách jsou Gottwaldova vojenská vyznamenání

³⁸ „Život a dílo soudruha Klementa Gottwalda,“ *Rudé právo*, 15. 3. 1953, s. 5.

³⁹ „Projev soustrasti ÚV Československého svazu mládeže Ústřednímu výboru Komunistické strany Československa,“ in: *Klement Gottwald*, 14. III. 1953, s. 81.

Předseda Národního shromáždění John vysvětloval mimořádně blízký vztah Gottwalda a Stalina takto:

Kdykoli jsme řekli Stalin, mysleli jsme také Gottwald. A kdykoli jsme řekli Gottwald, mysleli jsme současně Stalin. Stalin, první a největší člověk všeho lidstva, Gottwald, první a největší člověk našich národů. Stalin a Gottwald, naši milovaní, rodni, nejdražší.

3.2.3. Gottwald vojevůdce

Gottwald byl popisován nejen jako učitel a vzor národa. Psalo a mluvilo se o něm také jako o bojovníkovi a vojevůdci. Často šlo spíše o metaforické označení, běžně byl popisován jako „bojovník za práva pracujícího lidu“⁴⁰. Ve smutečním čísle časopisu *Československá armáda* se plukovník Burian dojímal nad vojenskou genialitou dělnického prezidenta:

*Od husitských dob, od slavné doby Žižkovy neměl náš lid ve svém čele takového стратега, jako byl soudruh Klement Gottwald. To byl právě tak jako kdysi Žižka – skutečný vojevůdce lidu. To byl opravdu nejvyšší velitel, protože za ním stál skutečně lid. Soudruh Klement Gottwald s touto armádou mohl jen vyhrávat. Tato armáda mohla se soudruhem Klementem Gottwaldem jen vítězit. Je v ní jistota národní pravdy, je v ní vysoká morálka spravedlivého boje [...]*⁴¹

Historik Jan Galandauer, jenž o pohřbu Klementa Gottwalda napsal článek, ze kterého částečně čerpám, píše, že plukovník Burian tímto popisem „překonal všechny hranice byzantského třeštění“⁴², neboť Gottwald byl voják v podobné míře jako dělník, armádě nikdy reálně nevelel a svou vojenskou kariéru skončil jako poddůstojník. Přesto byl pohřben ve vojenské uniformě, zřejmě po vzoru Stalina. Ten ovšem na rozdíl od Gottwalda uniformu za života běžně nosil a skutečně vedl válku. Kromě sovětské inspirace měla na vojenské stylizaci Gottwalda a celého pohřbu zřejmě zásadní vliv celková militarizace společnosti, ke které na začátku padesátých let v očekávání válečného konfliktu se západem docházelo. Armáda se stala natolik zásadní složkou společnosti a měla do té míry důležité postavení v ideologickém systému, že se z celoživotního politika Gottwalda v okamžiku smrti stal vojevůdce.⁴³

⁴⁰ Viz například Gustav Kliment, „Klement Gottwald, velký bojovník za práva pracujícího lidu,“ *Rudé právo*, 18. 3. 1953, s. 4.

⁴¹ E. F. Burian, *Československá armáda*, 1953, č. 7. Citováno podle Galandauer, „Zachvěl se, zakymácel rudý prapor náš,“ s. 42.

⁴² Galandauer, „Zachvěl se, zakymácel rudý prapor náš,“ s. 42.

⁴³ Ibid.

3.2.4. Gottwald a české dějiny

U Masaryka jsme viděli, že byl zasazován mezi velikány českých dějin, byl popisován jako jejich pokračovatel a završitel národního příběhu. U Gottwalda došlo v tomto ohledu k výrazným změnám. Obrozenci, Komenský i svatý Václav byli zapomenuti a jediným obdobím dějin, o kterém se v dobách Gottwaldovy vlády mluvilo, zůstalo husitství. A i husitství bylo výrazně reinterpretováno. Z náboženského hnutí se stalo lidové povstání proti zkažené církvi a jakýsi protokomunismus.

Gottwald byl popisován jako nástupce Žižkův a Husův a český lid dostával často přídomek husitský. Odkazovalo to především na vzdor a odhodlání bojovat proti zavedeným zlořádům, třeba i proti celému světu.

Přesto, či právě proto, že byl pohled do minulosti značně omezený a selektivní, byl Klement Gottwald označován za největší postavu českých dějin, neboť lid dovedl do nové, poslední epochy jeho dějin, a tím vyslyšel jeho dávné tužby:

Klement Gottwald je největším synem našeho lidu, největší postavou našich národních dějin. Jemu patří nesmrtelná, historická zásluha za to, že po letech těžkých a obětiplných bojů, za nichž šel neochvějně v čele našich pracujících, které s pevností vpravdě husitskou vedl cestou Lenina a Stalina, mohl náš lid převzít do svých rukou dědictví otců a vládu svých věcí. Nikdo v našich dějinách nepozvedl k takové velikosti a slávě náš národ jako Klement Gottwald, který proměnil sny dlouhých generací v čin, dovedl náš národ ke skutečné svobodě a nezávislosti, který narysoval orlí dráhu jeho rozletu k výšinám socialismu a štěstí, který dal smělost a sílu jeho křídlům.⁴⁴

Dalším tématům týkajícím se národní historie, kromě zmíněného husitství, se tisk téměř nevěnoval. Zajímavé bylo, jakým způsobem se psalo o meziválečném a poválečném Československu. To bylo téma, kterému se nešlo úplně vyhnout. Gottwald v té době prožil velkou část svého života, což nešlo zcela ignorovat. Zároveň šlo jistě o téma dost

Obrázek 9. Smuteční akt před uložením Gottwaldova těla do mauzolea na Vítkově

⁴⁴ „Největší syn našeho lidu,“ *Rudé právo*, 19. 3. 1953, s. 1.

choulostivé, neboť většina obyvatel si demokratické Československo dobře pamatovala, řada lidí se na poúnorový vývoj dívala s nelibostí. V médiích bylo zdůrazňováno, že za první republiky byl hlad a bída a pracující byli vykořisťováni. Zároveň byli komunisté ukazováni jako jediní, kdo byl ochotný tento stát bránit proti nacistickému Německu. Zajímavé je, že jsem se nikde v dobovém tisku nesetkal se jménem Masaryka, Beneše či jakéhokoli jiného nekomunistického politika.⁴⁵ Komunisté se zřejmě báli popularity obou bývalých prezidentů a nechtěli riskovat rozdmýchání protirežimních nálad tím, že by jména mrtvých připomínali.

3.2.5. Masarykův odkaz v Gottwaldově obraze

Naprostá absence zmínek o Gottwaldových předchůdcích je zajímavá především proto, že Gottwaldův pohřeb na Masarykův v leččem navazoval. Velmi podobný nebyl jen průběh pohřbu, k jehož popisu za okamžik přejdeme, ale i způsob konstrukce Gottwaldova hrdinského obrazu. V základních rysech velmi věrně kopíroval obraz masarykovský. Společný byl důraz na jejich prostý původ, intelektuální kvality a moudrost, která však nebyla odtržena od běžného života, a proto ji byli schopni předat lidu. Oba kladli důraz na běžnou, každodenní práci, oba byli výrazně spojeni s armádou. Popis Gottwaldova pobytu v Moskvě v době protektorátu nápadně připomíná Masarykovo spojení s legiemi za první světové války. Samozřejmě jsou mezi obrazy obou prezidentů i výrazné rozdíly, základní kostra mi však přijde nápadně podobná.

3.3. Pohřeb Klementa Gottwalda

3.3.1. Úmrtí Klementa Gottwalda

Zdravotní stav Klementa Gottwalda byl dlouhodobě špatný. Trpěl pokročilým stádiem syfilitidy a cirhózy jater a na Stalinově pohřbu se jeho stav zhoršil. Zdravotní problémy prezidenta však byly drženy v přísné tajnosti. Dokonce do té míry, že o prezidentových nemocech nic nevěděli ani lékaři, kteří k němu byli zavoláni po jeho návratu do Prahy. Po usilovné snaze týmu lékařů vyléčit prezidentův domnělý zánět plic a pohrudnice Klement Gottwald v sobotu 14. března 1953 zemřel na protržení aorty a vnitřní krvácení.⁴⁶

Obrázek 10. Tělo Klementa Gottwalda v generálské uniformě

⁴⁵ „Život a dílo soudruha Klementa Gottwalda,“ *Rudé právo*, 15. 3. 1953, s. 5.

⁴⁶ Alena Bulvasová, „Posmrtné balzamování Klementa Gottwalda,“ bakalářská práce, Ústav Hospodářských a sociálních dějin, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, obhájeno 2012, s. 12–23.

Krátce po úmrtí proběhla mimořádná schůze ÚV KSČ a zvolila komisi pro organizaci pohřbu.⁴⁷ Jejím předsedou byl zvolen Antonín Zápotocký, který se už o týden později měl stát novým prezidentem republiky.⁴⁸

3.3.2. Státní smutek

Na schůzi předsednictva ÚV KSČ v den úmrtí bylo také rozhodnuto o vyhlášení státního smutku, který měl trvat až do dne pohřbu, tedy do středy 19. března. „*Po dobu státního smutku budou vyvěšeny státní a rudé vlajky na půl žerdi. Divadelní a filmová představení, koncerty, kulturní podniky, sportovní podniky, zábavy a slavnosti se nebudou po dobu státního smutku konat.*“⁴⁹ Zatímco během smutku za Masaryka bylo smuteční chování nařízeno jen představitelům státu a soukromé podniky a osoby byly k smutečnímu chování jen vyzvány, v případě smutku za prvního dělnického prezidenta byl smutek nařízen všem.

3.3.3. Vystavení těla

Komise pro organizaci pohřbu rozhodla, že prezidentovo tělo bude vystaveno ve Španělském sále Pražského hradu, a to od pondělí 16. do středy 19. března. Sloupy, lustry i stěny sálu byly zakryty černým flórem. Tělo Klementa Gottwalda, oděné do modré generálské uniformy, bylo uloženo do otevřené rakve na vyvýšeném katafalku. Po jeho stranách visela česká a sovětská vlajka, za ním, na stěně pokryté červeným sametem, byla rudá

Obrázek 11. Gottwaldova rakev ve Španělském sále

hvězda. U katafalku, zasypaného květinami, stály čestné stráže. Čestnou stráž tvořili členové armády, Lidových milic nebo Bezpečnosti. V každou chvíli drželi stráž čtyři z nich, dva důstojníci a dva vojáci. Současně byla v sále ještě civilní čestná stráž, kterou drželi straničtí či státní funkcionáři. Čestná stráž se střídala každých deset minut.⁵⁰

⁴⁷ „Zpráva o mimořádné schůzi předsednictva Ústředního výboru Komunistické strany Československa a vlády republiky československé,“ *Rudé právo*, 15. 3. 1953.

⁴⁸ Praxe, že zesnulého vládce pohřbívá jeho nástupce, má dlouhou tradici a objevuje se v mnoha kulturách. Pohřeb starého vládce je svým způsobem i rituálem nástupu vládce nového. Náročná organizace rituálu, zpravidla zahrnujícího i armádu, prověří, zda je nový vládce schopný zvládnout takto náročný úkol a zda jej vojáci poslouchají. Zároveň to nástupci dává moc nad tím, jak s odkazem mrtvého panovníka naloží a jak jej využije pro dodání legitimacy vlastní vládě. Viz například Richard Huntington, Peter Metcalf, *Celebrations of Death: the Anthropology of mortuary Ritual*, Cambridge: Cambridge University Press, 1979, s. 133–138, 143–153.

⁴⁹ „Zpráva o mimořádné schůzi předsednictva Ústředního výboru Komunistické strany Československa a vlády republiky Československé,“ *Rudé právo*, 15. 3. 1953.

⁵⁰ *Rozkaz o smutečních aktech v Praze v době státního smutku k úmrtí presidenta republiky a vrchního velitele čs. branné moci Klementa Gottwalda*, Sekretariát ministra NO, 16.3.1953, karton „Pohřeb Klementa Gottwalda,“ Ústřední vojenský archiv.

Než byla k rakvi připuštěna veřejnost, přišla k ní položit smuteční věnce rodina prezidenta a poté členové předsednictva ÚV KSČ a předsednictva vlády. Jak píše historik Jan Galandauer, pořadí, ve kterém k rakvi přistupovali, v sobě „*kombinovalo princip abecední, formální protokol a aktuální představy o prestiži toho kterého činitele [...]*“⁵¹ Dále přicházeli vzdát poctu ministři, členové parlamentu, zahraniční delegace, představitelé různých společenských organizací jako Svaz socialistické mládeže či Svazarm a delegace zástupců krajů.⁵²

Podívat se na zesnulého prezidenta přicházela i široká veřejnost, která stála v dlouhé frontě před Pražským hradem. Značnou část této fronty tvořily organizované kolektivy přímo z pracovišť. Jaká část lidí tam šla z vlastní vůle, a kolik z povinnosti, se dnes nedá říct.

3.3.4. Smuteční koutky a výzdoba

Obrázek 12. Ostravští horníci při podepisování kondolenční listiny

Poslední poctu mrtvému prezidentovi nevzdávali jen lidé v hlavním městě. Po celé zemi vznikala smuteční místa k uctění Klementa Gottwalda. Ve větších městech byly postaveny symbolické katafalky a u nich podobně jako na Pražském hradě stály čestné stráže.⁵³ Také ve školách, podnicích a na úřadech vznikaly smuteční koutky. Smuteční koutek byl vytvořen tak, že část místnosti byla vyzdobena rudou látkou a písmeny KG,

na podstavec byla umístěna busta či fotografie Klementa Gottwalda v rohu opatřená smuteční páskou a visela tam státní a rudá vlajka. Žáci či zaměstnanci do smutečních koutků chodili podepisovat kondolenční archy.

Smuteční výzdoba měla být provedena po celé zemi. Ve výkladech obchodů byly vystavovány fotografie Gottwalda se smutečním proužkem. Vlajky vlály na půl žerdí, nebo nebylo-li to možné, byly vyvěšovány se smuteční černou stuhou. Místní výbor v Ústí nad Labem hlásil,

*„[...] aby bylo docíleno lepší výzdoby v krajském městě, vyslal MV KSČ v neděli dopoledne po městě 80 agitačních dvojic, které měly za úkol objasnit našim občanům situaci a poradit (!) majitelům bytů a domovním důvěrníkům, jak vhodným způsobem vyzdobit budovu nebo okna bytu.“*⁵⁴

⁵¹ Jan Galandauer, „Zachvěl se, zakymácel rudý prapor náš,“ s. 43.

⁵² *Dopis krajským výborům KSČ ze dne 15. 3. 1953*, karton „Pohřeb Klementa Gottwalda,“ Ústřední vojenský archiv.

⁵³ Ibid.

⁵⁴ Citováno podle Galandauer, „Zachvěl se, zakymácel rudý prapor náš,“ s. 51.

Celkově lze říci, že výzdoba byla po celé republice poměrně intenzivní a města byla vyzdobena více než vesnice. Ale jen vzácně se vyskytovaly vesnice, které byly vyzdobeny jen málo nebo dokonce vůbec. Vyplývá to z dochovaných stížností, které byly v takových případech podávány stranickým orgánům. Naopak podíl vesnických obyvatel, kteří podepsali kondolenční archy, byl vyšší než podíl obyvatel městských.⁵⁵

3.3.5. Den pohřbu

Ve středu 19. března v jednu hodinu odpoledne byl ve Španělském sále zahájen pohřeb hymnami Československa a Sovětského svazu. „*Automatičnost, s kterou byla připojována k československé hymně hymna sovětská je charakteristická právě pro toto období, kdy bylo upuštěno i od formálních atributů čs. státní suverenity a 'Sojuz něrušimij' se hrál vždy.*“⁵⁶ Zatímco na Pražském hradě hrály hymny, po celém státě na pět minut zněly sirény továren, lokomotiv a lodí. Po celou tuto dobu ustala práce i doprava.⁵⁷ Po zaznění hymen se slova ujal Viliam Široký, člen sekretariátu ÚV KSČ, a pronesl smuteční projev.

3.3.5.1. Pohřební průvod

Obrázek 13. Pohřební průvod

Za zvuku skladby Pochod padlých revolucionářů byla rakev vynesena k Matyášově bráně. Ve skutečnosti nesli rakev vojáci, symbolicky ji ale vyprovázeli členové sekretariátu ÚV KSČ a vedoucí nejvýznamnějších zahraničních delegací.⁵⁸ Venku byla rakev připevněna na dělostřeleckou lafetu zapřaženou do šestispřeží černých koní. Mezitím se řadil průvod. V jeho čele šel vojenský kondukt nesoucí historické i současné vojenské zástavy zahalené černým flórem.⁵⁹ Za konduktem pochodovala

skupina vojáků nesoucích smuteční věnce. Ve Španělském sálu se jich nahromadilo nespočet, nesena byla část, která pocházela od nejdůležitějších delegací. Za touto skupinou kráčelo dvacet generálů. Každý z nich nesl červenou sametovou podušku, na které bylo připnuto jedno z Gottwaldových vojenských vyznamenání. Všechny tyto medaile byly „politické“, nebyly vyznamenáním za reálnou bojovou činnost. Klement Gottwald byl i nositelem vyznamenání za svou službu v Rakousko-uherské armádě za

⁵⁵ Galandauer, „Zachvěl se, zakymácel rudý prapor náš“, s. 51.

⁵⁶ Ibid. s. 45.

⁵⁷ „Pohřeb soudruha Klementa Gottwalda“, *Rudé právo*, 20. 3. 1953, s. 1.

⁵⁸ *Návrh na pořad pohřbu soudruha Klementa Gottwalda, presidenta republiky Československé*, karton „Pohřeb Klementa Gottwalda“, Ústřední vojenský archiv.

⁵⁹ *Rozkaz o smutečních aktech v Praze v době státního smutku k úmrtí presidenta republiky a vrchního velitele čs. branné moci Klementa Gottwalda*, Ústřední vojenský archiv.

1. světové války. To na podušce nesené nebylo. Nehodilo se zřejmě připomínat, jak bojovník za práva pracujících nasazoval život za císaře pána.⁶⁰

Za rakví šla Gottwaldova manželka Marta Gottwaldová a dcera, Marta Gottwaldová-Čepičková. Mohlo by se zdát logické, aby vedle ní šel její manžel Alexej Čepička, zeť zemřelého prezidenta. To však zřejmě bylo chápáno jako nevhodné. Alexej Čepička byl ministrem národní obrany, v této době velmi důležitého rezortu, a jedním z předních představitelů KSČ. Jeho pozici přímo za rakví by tak bylo možné číst jako signál toho, že je s ním počítáno jako s nástupcem zesnulého prezidenta. Tak to ovšem nebylo, a proto nešel vedle své ženy, ale až dál v průvodu s ostatními funkcionáři strany a vlády.⁶¹

Za rodinou následovalo dvacet tři skupin smutečních hostů. Skupiny byly seřazeny podle prestiže, důležité blíže, méně důležité vzadu, dále od rakve prezidenta. V první skupině bylo vedení KSČ, předsednictvo vlády a sovětská delegace. Za nimi, ale stále v první skupině, šli nejvyšší představitelé ostatních socialistických zemí a užší předsednictvo Ústředního akčního výboru Národní fronty. Ve druhé skupině se ubírali ostatní členové delegací zemí východního bloku, ve třetí pak předsednictvo Národní fronty a ministři. V dalších skupinách kráčeli další politici, diplomaté, komunální politici, vysocí státní úředníci, redakce Rudého práva, delegace různých společenských organizací jako Svazarm, Ústřední rada odborů. Dále pak národní umělci a nositelé řádů, zástupci vysokých škol a církví, delegace závodů nesoucích jméno Klementa Gottwalda, významných závodů republiky a Prahy.⁶²

Průvod se pohyboval od Hradu po Třídě krále Jiřího VI., dnes Milady Horákové, na Letnou, a poté přes Strossmayerovo náměstí a Švermův most, dnes Štefánikův, po Revoluční třídě, ulicí Na Příkopě a na Václavské náměstí. Podél celé trasy stál špalír vojáků a příslušníků Lidových milic a Bezpečnosti. Za špalírem byla veřejnost. Její účast zřejmě většinou nebyla spontánní. Celá trasa průvodu byla rozdělena na úseky a každý pražský obvod měl jeden takový úsek na starosti a odpovídal za „dodání“ mas truchlících.⁶³ Budovy podél trasy průvodu byly obzvláště pečlivě smutečně vyzdobeny vlajkami na půl žerdi či se smuteční černou stuhou a smutečními fotografiemi s černou páskou a bylo rozsvíceno pouliční osvětlení. V pravidelných třisetmetrových rozestupech byly rozestaveny kapely, které hrály Pochod padlých revolucionářů. Dbalo se také na bezpečnost účastníků. Všechny lékárny podél trasy průvodu byly otevřené, na stanovištích byly připraveny sestry Červeného kříže a sanitní vozy.

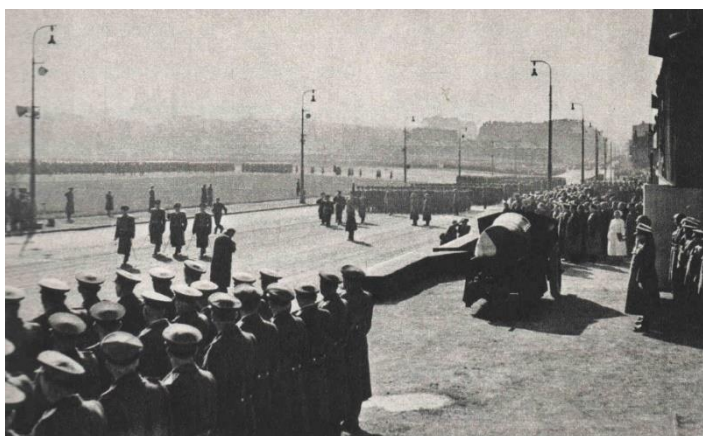
⁶⁰ Galandauer, „Zachvěl se, zakymácel rudý prapor náš“, s. 46 a *Návrh na pořad pohřbu*, Ústřední vojenský archiv.

⁶¹ Galandauer, „Zachvěl se, zakymácel rudý prapor náš“, s. 47.

⁶² *Protokol smutečního průvodu na pohřbu prezidenta republiky soudruha Klementa Gottwalda*, karton „Pohřeb Klementa Gottwalda“, Ústřední vojenský archiv.

⁶³ Galandauer, „Zachvěl se, zakymácel rudý prapor náš“, s. 48.

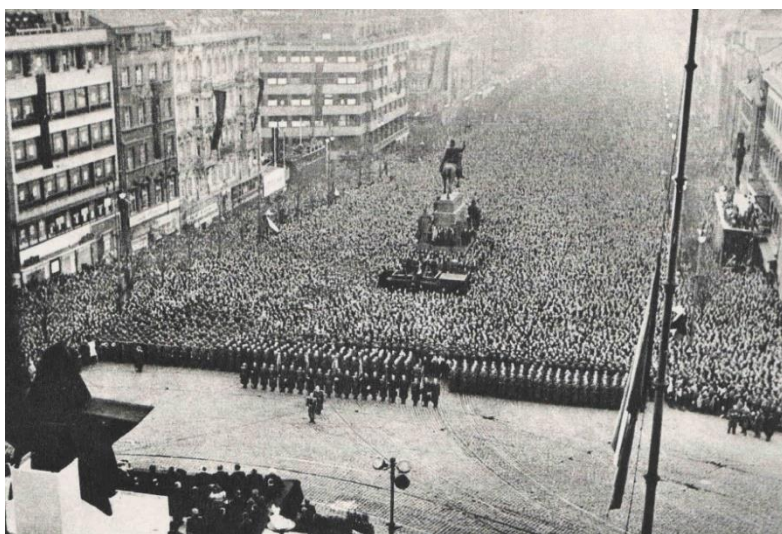
3.3.5.2. Vojenská přehlídka

Obrázek 14. Vojenská přehlídka na Letenské pláni

Na Letenskou pláň dorazil průvod ve tři čtvrtě na tři. Tam proběhla krátká vojenská přehlídka. Před tribunou, vyzdobenou na půl žerdi vyvěšenými československými a sovětskými vlajkami a smutečními portréty Gottwalda a Stalina, projížděly tanky, dělostřelecké oddíly, pěší oddíly, motorizované oddíly a protiletadlový pluk. Nad plání poté proletělo několik rojů bitevních letounů. Následně se dal průvod znovu do pohybu, a to směrem k Václavskému náměstí.

3.3.5.3. Hlavní smuteční akt na Václavském náměstí

Obrázek 15. Smuteční akt na Václavském náměstí

Průvod došel k Muzeu, na kterém byl umístěn obří smuteční portrét Klementa Gottwalda s černou páskou. Rakev byla vyzvednuta na katafalk s iniciálami KG. Kolem katafalku stáli generálové, nesoucí vyznamenání, a nosiči věnců. Za katafalkem byla velká rudá hvězda a nápis „Kupředu, československá úderná brigádo, pod praporem Lenina a Stalina Gottwaldovou cestou.“

Jan Galandauer objasňuje nápis takto:

Pojem „úderná brigáda“ zazněl na XIX. Sjezdu KSSS a několikrát jej sám Gottwald použil. Vyjadřoval záměr zcela zhomogenizovat sovětský blok. Československo už nemělo být ani formálně suverénním státem, ale jen jednou z „úderných brigád“ celého Sovětským svazem vedeného „tábora“.⁶⁴

⁶⁴ Galandauer, „Zachvěl se, zakymácel rudý prapor náš,“ s. 48–9.

Nejprve vystoupil se svým projevem Antonín Zápotocký, po něm sovětský maršál Bulganin.⁶⁵ Byly znovu zahrány československá a sovětská státní hymna, tentokrát doprovázené dělostřeleckými salvami. Rakev pak byla naložena na motolafetu a v doprovodu několika vozidel s věnci pokračovala na horu Vítkov k památníku.⁶⁶

3.3.5.4. Smuteční akt na Vítkově

Generálové přenesli rakev do sarkofágu v památníku. Tam pak zazněla Smetanova symfonická báseň Tábor, která výrazně cituje známý husitský chorál Kdož sú boží bojovníci. Nakonec byla za zvuku dělostřeleckých salv zahrána Internacionála a smuteční akt byl u konce.⁶⁷

3.3.5.5. Tryzny na ostatních místech republiky

Smuteční akce na ostatních místech republiky byly synchronizovány s těmi v Praze. Většina lidí mimo hlavní město šla v den pohřbu do práce jako v jiný všední den. Odpoledne se všichni pracující zúčastnili smutečního aktu. Nejprve pronesl předseda tamní závodní organizace Strany pětiminutový smuteční projev. Poté proběhl hromadný odchod z pracoviště na smuteční místo, nejčastěji na náměstí. V průvodu byly nesené obrazy prezidenta Gottwalda a prapory ve smuteční úpravě. Na smutečním místě poté pronesl projev vedoucí místní organizace KSČ a vedoucí Národního výboru. Toto vše muselo skončit dříve, než v Praze v 17:20 začal hlavní smuteční akt na Václavském náměstí, který byl po celé zemi vysílán rozhlasem.⁶⁸

Z organizačních dokumentů zjevně vyplývá snaha o to, aby smuteční aktivity pokud možno co nejméně omezily pracovní tempo v republice. To je například uváděno jako důvod, proč smuteční akce začaly až v jednu odpoledne a hlavní smuteční akt až po páté hodině. Smutečních akcí se také účastnili jen ti pracující, kteří měli v době jejich konání po pracovní době. Ostatní absolvovali jen jejich zkrácenou pětiminutovou verzi a vrátili se ke své práci.⁶⁹ Organizovaně truchlili také žáci a studenti. Rozhlasem byl do škol přenášén projev ministra školství a osvěty, ve školách bez rozhlasu pak musel mluvit ředitel.⁷⁰

3.3.6. Balzamace

Tělo prezidenta Gottwalda nebylo pohřbeno. Bylo nabalzamováno a po několika měsících příprav bylo vystaveno v generálské uniformě v rakvi se skleněným víkem. Veřejnosti bylo umožněno se na něj chodit dívat. Balzamování se ovšem moc nepovedlo a stav těla se zhoršoval. V roce 1957 byla generálská uniforma, do které bylo jeho tělo zahaleno, zaměněna za civilní oblek. Generálský zjev v té době už nebyl z důvodu kritiky kultu osobnosti přijatelný. V roce 1962 skončilo vystavování Gottwaldova těla nadobro, neboť bylo považováno za symbolicky nevhodné. Kromě toho se stav mumifikovaného

⁶⁵ *Klement Gottwald: 14. III. 1953, dokumenty o nemoci a úmrtí Klementa Gottwalda*, Praha: Státní nakladatelství politické literatury, 1953. s. 14–22.

⁶⁶ *Rozkaz o smutečních aktech v Praze v době státního smutku k úmrtí presidenta republiky a vrchního velitele čs. branné moci Klementa Gottwalda*, Ústřední vojenský archiv.

⁶⁷ *Ibid.*

⁶⁸ *Dopis krajským výborům KSČ*, Ústřední vojenský archiv.

⁶⁹ *Zápis z mimořádné schůze politického sekretariátu ÚV KSČ, konané dne 14. března 1953 v 11,45 hodin na Hradě*, karton „Pohřeb Klementa Gottwalda,“ Ústřední vojenský archiv a *Dopis krajským výborům KSČ*, karton „Pohřeb Klementa Gottwalda,“ Ústřední vojenský archiv.

⁷⁰ *Dopis krajským výborům KSČ*, Ústřední vojenský archiv.

těla nadále zhoršoval. Gottwaldovo tělo bylo tedy zpopelněno a uloženo do rudého sarkofágu se symboly ratolestí. Po roce 1989 byly Gottwaldovy ostatky uloženy do prostého hrobu na Olšanských hřbitovech.⁷¹

3.4. Recepce pohřbu

3.4.1. Rozsah smutečních akcí a jejich přijetí

Na ústředí Strany byly shromažďovány informace z krajů o tom, v jakém množství se lidé tryzen účastnili, a odhadovalo se, že šlo o 60–70 % dospělé populace.⁷² Tato čísla dnes není možné ověřit, zdá se ale, že účast na smutečních aktech byla skutečně velmi vysoká. Když k tomu připočteme ostatní smuteční akce, jako například výzdobu, rozhovory s agitačními dvojicemi, podpisy kondolenčních archů, projevy vedoucích na pracovišti, poslech rozhlasu či četbu tiskovin, bylo zřejmě takřka nemožné se smutečními rituály minout.

3.4.2. Reakce na pohřeb

Očekávat jakékoliv otevřené výhrady k pohřbu Gottwalda bylo v dané době, na začátku padesátých let, nemyslitelné. Dnes je vnímání a hodnocení pohřbu veřejností těžké posoudit. Jedním zdrojem informací pro nás jsou hlášení o snahách smuteční aktivity narušit. Pisatelé takových zpráv však často viděli podvratnou činnost v relativně nevinných aktivitách. I to jistě vypovídá o vypjaté dobové atmosféře.

V průběhu příprav smutečních tryzen se vyskytly i rušivé zjevy (sic!) v jednotlivých okresech, a to na okrese Ledec n. S., kde v závodě Kovofiniš v Zahrádce z neděle na pondělí se ztratila busta soudruha Gottwalda ze smutečního koutku a byla nalezena na smetišti rozbita. (Věc šetří Stb.) V Dolním Bulíkově v okrese Dačice předsedovi MNV, který předtím podceňoval ostražitost, někdo zapálil dům. [...] Kulaci v okrese jsou nápadně veselí [sic!] a vyskytly se i případy opilosti, zvláště u kulaků. V okrese Kamenice n. L. byl pozorován větší pohyb farářů, kteří se na farách navštěvovali a tyto návštěvy byly i do sousedního okresu táboorského. Na neděli odpoledne organisoval děkan Kříšťa v Kamenici n. L. za přizvání farářů větší náboženské obřady a masovou (sic!) zpověď [...] V době klidu v obci Zásmyky Franta Machala, zvěrokleštič, štípal a řezal dříví. Případ je v šetření SNB, bude na něho podané trestní oznámení. Dále nákladní auto pivovaru projíždělo v období pěti minut ticha obcí Nová Ves a, ačkoli bylo upozorněno, aby zastavilo, neuposlechlo a ujelo. Případ byl předán k vyšetření. Nadporučík Zrůst, zaměstnaný na KVV, když byl vybídnut k podepsání kondolenční listiny, odmítl podepsat, protože to na něj neplatí a on že smutek nemá.⁷³

⁷¹ Alena Bulvasová, *Posmrtné Balzamování Klementa Gottwalda*, s. 44–65.

⁷² Galandauer, „Zachvěl se, zakymácel rudý prapor náš,“ s. 53.

⁷³ *Hlášení krajských výborů ústředí KSČ*, citováno podle Galandauer, „Zachvěl se, zakymácel rudý prapor náš,“ s. 54–56.

Někteří občané se zřejmě domnívali, že se smrtí Stalina a Gottwalda dojde ke zhroucení režimu. „V obci Čučma, okres Rožňava, MNV vyzval družstevníkov, aby si každý vzal pódu a hospodáril individuálne.“⁷⁴ Člen KSČ na Klatovsku se bál pronášet na schůzi projev „ze strachu, že by v případě převratu byl pronásledován. Bylo s ním zahájeno disciplinární řízení.“⁷⁵ Podobné reakce na smrt vůdců Československa a Sovětského Svazu byly nicméně poměrně vzácné. Pompézní a velmi pečlivě organizovaný pohřeb totiž jasně ukazoval, že k žádnému konci režimu či mocenskému vakuu nedochází. To bylo zřejmě jedno z hlavních sdělení, které státní moc prostřednictvím pohřbu vysílala.

Z dochovaných materiálů se zdá, že většina populace se zúčastnila smutečních rituálů bez zjevných projevů protestu, o kterých by se pravděpodobně dochovaly zmínky. Zřejmě však bylo běžné, že se lidé snažili povinné truchlení odbýt s co nejmenší námahou. O tom vypovídá deníkový záznam Josefa Charváta, lékaře, který před smrtí ošetřoval Klementa Gottwalda, a předtím například i Eduarda Beneše:

Je pohřeb. Už v 11 hodin se musí nastupovat před špitálem a jde se na Václavské náměstí. Kontroluje se prezence. Průvod tam došel až v půl páté, čili se celou dobu čeká. Národ se snaží ulejt všemi způsoby. Petřín, Žofín a pražské parky jsou plny těch, kteří nastoupili poslušně, jak zákony kázaly jim, ale na nejbližším rohu utekli. Domů jít nemohou, desítkář by je udal, že nebyli na pohřbu. Lokály jsou zavřeny. Tož jdou se shunit do parku. Obřad sám trvá od jedné hodiny odpoledne asi do půl osmé večer. Srovnávám to se spontaneitou účasti na pohřbu Masaryků, T. G. i Jana, a na Benešově, kdy lidi čekali na chodníku celou noc, hlasitě plakali, a nikdo jim nerozkazoval, že tam musejí být.⁷⁶

3.4.3. Věrnost odkazu Klementa Gottwalda

Ústředním motivem, který se objevoval napříč médii, byl slib věrnosti odkazu Klementa Gottwalda. Objevoval se v Rudém právu, kde byl vkládán do úst široké veřejnosti, od dělníků v Tatrovce po školní děti, pronášeli jej hodnostáři ve svých projevech, zazníval v soustrastných telegramech zasílaných ÚV KSČ. Tento slib byl napříč médii prakticky totožný. Uvedu zde příklad:

S velkým žalem a smutkem vyslechli jsme zprávu o smrti našeho milovaného presidenta předsedy KSČ s. Klementa Gottwalda. Ještě se nám nezhojilo srdce nad ztrátou milovaného učitele soudruha Stalina a již nás všechny zasáhla další těžká ztráta odchodem nám všem tak drahého a milovaného soudruha Klementa Gottwalda. V tuto tak těžkou a bolestnou chvíli my, posluchači a učitelé dělnické přípravy na Hostýně, slibujeme a přísaháme, že se ještě pevněji semkneme okolo naší rodné KSČ, jejího Ústředního výboru a vlády a budeme vždy pamětlivi odkazu s. Klementa Gottwalda a ani v tak pro nás těžkou

⁷⁴ Ibid. s. 56.

⁷⁵ Ibid.

⁷⁶ Josef Charvát, *Můj labyrint světa: Vzpomínky, zápisky z deníků*. Praha, Galén, 2005, s. 240.

*chvíli neklesneme na mysli, jak nás to učil soudruh Stalin i soudruh Gottwald.*⁷⁷

3.4.4. Reflexe pohřbu v Rudém právu a filmu

Rudé právo, jako hlavní kanál oficiální ideologie, je pro studium pohřbu Klementa Gottwalda zásadním pramenem. Vedle přetištěných projevů stranických a vládních funkcionářů, soustrastných telegramů ze zahraničí či popisu dílčích pietních aktů byly nejčastějším žánrem v Rudém právu ve dnech kolem pohřbu příběhy o tom, jak lid truchlí.⁷⁸ Všechny takovéto články si byly velmi podobné. Začínaly popisem továrny, zemědělského družstva, města či vesnice, a poté se přešlo k jednotlivci, který se svou činností podílel na díle celku. Značný prostor byl v tomto typu článků věnován citům aktérů a jejich prožívání. U všech hrdinů těchto „reportáží“ se smutek nad skonem soudruha prezidenta projevoval velmi podobně. Když se dozvěděli o skonu prezidenta, byli zdrceni. Pak si ale vzpomněli na jeho učení a uvědomili si, že nejlépe naplní jeho odkaz tím, že ještě usilovněji budou pracovat na vybudování socialismu a ještě pevněji se semknou kolem své rodné Strany.

Jako příklad uvádím zprávu od místního zpravodaje z Českého Brodu. Popisuje dění v JZD v Tismici na Českobrodsku:

*[...] V místnosti JZD zůstal předseda družstva soudruh Straka. Píše relaci pro místní rozhlas, přesmutnou relaci, o svolání veřejné schůze občanů k uctění památky soudruha Gottwalda. „Pro každého z nás je těžké,“ – řekl, když dopsal – „loučit se s někým, koho měl rád. Ale my nesmíme klesat na mysli. On je jeden z těch, kdož padli v boji. My musíme jít dál. My musíme jít v jeho šlépějích, a jak nás učil, budovat lepší budoucnost. [...] Půjďme nyní dál, vedeni stranou, abychom, až se za rok sejdem, mohli říci: „Splnil jsem Tvoji pětiletku, soudruhu Gottwalde.“*⁷⁹

Podobně jako články v Rudém právu také film *Rozloučení s Klementem Gottwaldem* zobrazuje smutek. Střídají se v něm záběry z různých koutů země, je vidět lid různých profesí a všichni truchlí stejným způsobem. Pozastaví se uprostřed práce, zahledí se do dálí s přemýšlivým, smutným, ale rozhodným a nezlomeným, odhodlaným výrazem ve tváři.⁸⁰ Fakt, že se ve filmu všichni dívali do dálí se stejným výrazem, že Rudé právo popisovalo, jak v různých podnicích různí lidé říkají tatáž slova, maximálně v trochu pozměněném pořadí, nebyl výsledkem neschopnosti invence stranických ideologů. Domnívám se, že je to jedním z ústředních poselství pohřbu. Demonstruje to jednotu

⁷⁷ *Dálnopis organizačního sekretariátu ÚV KSČ*, Státní ústřední archiv, citováno podle Galandauer, „Zachvěl se, zakymácel, rudý prapor náš,“ s. 49.

⁷⁸ Viz například: „Za Stalina, za Gottwalda, za mír,“ *Rudé právo*, 15. 3. 1953, s. 4; „Ještě pevněji se semkneme kolem strany a vlády,“ tamtéž; „Praha ve smutku,“ tamtéž; „Nekonečný proud,“ *Rudé právo*, 18. 3. 1953; „Cesta nejvěrnější lásky,“ *Rudé právo*, 19. 3. 1953, s. 2.

⁷⁹ „Ještě pevněji se semkneme kolem strany a vlády,“ *Rudé právo*, 15. 3. 1953, s. 4.

⁸⁰ Ivo Toman, *Rozloučení se soudruhem Klementem Gottwaldem*, 1953, 55 min; popisované záběry například min. 28.

pracujícího lidu. Ta tak není jen stále připomínána slovy, ale je takto i názorně ukazována. Zároveň nemohlo být pochyb o tom, kdo bude určovat, jak bude tato jednota vypadat. Všichni se měli semknout kolem své rodné strany, KSČ.⁸¹

3.4.5. Návod k truchlení

Jak máme s takovými prameny pracovat? Samozřejmě je nelze chápat jako objektivní záznam událostí. Těžko si představit, že by se citovaná scéna z českobrodského JZD skutečně odehrála tak, jak je popisována. To však rozhodně neznamena, že by pro nás podobné články byly bezcenné. Domnívám se, že taková vyprávění lze chápat jako návod svého druhu, jak prožívat smutek za Gottwalda. Napovídá tak nejen to, jak se člověk má chovat, ale jak má smuteční akty prožívat. A tento návod se stále opakuje a je stále stejný: čtenář má být skolem milovaného soudruha prezidenta hluboce zasažen, musí však svůj smutek přetavit v ještě větší odhodlání naplnit odkaz Klementa Gottwalda. Toto odhodlání pak má být formulováno již zmiňovaným slibem věrnosti prezidentovu odkazu.

Kromě tohoto základního vzorce truchlení jsou v podobných případech i zajímavější pasáže, které vypovídají o významu postavy prezidenta a celého rituálu. Článek *Nekonečná řeka* popisuje zástupy lidí před Pražským hradem, kteří stojí ve frontě, aby se mohli rozloučit s mrtvým prezidentem.

*Nelze nemyslet na řeku; na řeku, jež nepřestane protékat svým řečištěm, na řeku, jež nemá, zdá se, ani konce ani počátku. Před námi proudí taková řeka. Lidská řeka. Její pramen nenalezneš, je všude, v každém městě, v každé vesnici, v každém koutu naší země. Je v pražských závodech, je na stavbách kdesi na jihu Čech, je na samotách Moravy i v horských vesničkách Slovenska. Odtud odevšad slévá se sem, do Prahy, ke Hradu – do Španělského sálu, kde leží uprostřed květin soudruh Gottwald. [...] Ve Španělském sále, před katafalkem, na němž leží soudruh Gottwald, cítíš pak jen tlukot svého srdce. Buší stejně s ostatními, buší stejně jako srdce celého národa. A v tomto velikém a nikdy nehynoucím srdci národa je památka soudruha Gottwalda věčná.*⁸²

Z tohoto článku a z obrazu, který načrtává, vyplývá, že Gottwaldovi se jde poklonit symbolicky celý národ, neboť „lidská řeka“ vytéká z každé vesničky. A z celé republiky, z nejzazší vesničky, se vlévá do samého centra státu. Motiv středu země je zdůrazněn několikrát. Jde o Pražský hrad, sídlo moci. Na Hradě pak leží tělo prezidenta, který je centrem společnosti, jejím nejvyšším představitelem, osobou symbolizující celou společnost. K němu se stéká řeka z celé země. A tato symbolika se promítá i do popisu, kontakt se „středem“. V okamžiku, kdy se v něm člověk ocitne, cítí jen „tlukot svého srdce“.

Můžeme se ptát, jaký dopad podobné texty měly. Čeho u čtenářů dosáhly a čeho vlastně dosáhnout měly, s jakým výsledkem se počítalo. Já na tyto otázky nemám jasnou

⁸¹ K pojmu „rodná strana“ viz Věra Schmiedtová, „Rodná strana“, *Čestina jak ji neznáte*, Český rozhlas: Radio Praha, 2. 7. 2006, přístup online: <http://www.radio.cz/cz/rubrika/cestina/rodna-strana>.

⁸² „Nekonečný proud“, *Rudé právo*, 18. 3. 1953, s. 2.

odpověď. Domnívám se však, že jde o obraz toho, jak si tehdejší ideologové představovali ideální průběh smutku a jeho prožívání. Četnost a stálost těchto příběhů pak svědčí o tom, že nejde o náhodné fantazírování, ale o promyšlenou a koordinovanou činnost. Blízkost redakce Rudého práva nejvyšším představitelům státu dokládá i skutečnost, jaká byla její pozice v pohřebním průvodu – členové redakce kráčeli velmi blízko za prezidentovou rakví.

3.4.6. Gottwaldova nesmrtelnost

Podobně jako u Masaryka, i u Gottwalda se často mluvilo a psalo o tom, že nezemřel, že se stal nesmrtelným. A stejně jako u Masaryka bylo dodáváno, že nesmrtelnosti dosáhl svým dílem a odkazem, v tomto případě v Komunistické straně, nerozlučném spojení se Sovětským svazem, v Gottwaldově pětiletce, jejíž plody tu s námi měly být na věky, či obecně v novém společenském uspořádání, kterému dal vzniknout. Objevoval se také motiv, jak se síla umírajícího vůdce přelévá do jeho lidu. Takový obraz zní například v básni Michala Sedloně otištěné v Rudém právu:

[...]

můj lide, nedej smutkem svým

si zastříti velké cíle!

Já nezemřel, já s tebou bdím

a s tebou budu sdílet

dny setí, sladký květen

i žní čas vrchovatý,

když krev má do tvých tepen

se vlije beze ztráty.

My slyšíme. My půjdem dál

a dvojnásobnou silou

splníme odkaz Gottwalda

a dobudujem dílo,

jež jeho jménem ožije

a jeho srdcem bude bít.

Vždyť Gottwald v lidu věčný je,

s Gottwaldem věčně půjde lid!⁸³

⁸³ „Nikdy nezapomeneme,“ *Rudé právo*, 18. 3. 1953, s. 4.

Obraz krve mrtvého prezidenta, která se vlévá do žil lidu a dává mu tak sílu plnit jeho odkaz, je velmi zajímavý. Podobně vyznívají i jiné verše, které byly v Rudém právu otištěny: *Jeho srdce ztichlo. My však stále slyšíme je pro nás bít.* Tyto motivy ukazují, že smrt prezidenta neznamenal změnu kurzu. Jeho smrt naopak mysticky vlila sílu do žil lidu a dále posílila jeho úsilí v naplňování komunistického programu.

4. Pohřeb Václava Havla

4.1. Obraz Václava Havla

Psát o mediálním obrazu Václava Havla je složitější než popisovat Gottwalda či Masaryka. Jedním z důvodů je bezesporu nedostatek odstupu. Václav Havel je v naší živé paměti a jeho význam jako symbolu se stále ještě mění a utváří. V porovnání s tím je význam postav Klementa Gottwalda či Masaryka dnes mnohem stálejší.⁸⁴ Problém s popisem obrazu Václava Havla ale není dán jen nedostatkem odstupu, ale také dobovou situací. V době pohřbu Masaryka ohrožovala zemi sousední třetí říše, a proto byl národ vyzýván k jednotě. Na začátku padesátých let, v době smrti Gottwalda a Stalina, byl komunistický režim v krizi a výzvy k jednotě a pevnému semknutí kolem rodné strany zaznívaly ze všech stran. Tyto okolnosti vyžadovaly, aby byl zesnulý prezident připomínán jako symbol jednoty národa. V roce 2011 žádné vnější ohrožení v České republice nebylo zakoušeno, a možná i proto nebyl Havlův obraz v médiích tak koherentní jako u jeho předchůdců. Přesto se domnívám, že je možné vykreslit atributy pohřbívaného národního hrdiny Havla. V kapitole o Klementu Gottwaldovi jsem tvrdil, že jeho pohřeb, ale i způsob prezentace jeho osobnosti a příběhu byly inspirovány Masarykovým vzorem, ačkoli o této návaznosti nahlas nikdo nemluvil, neboť Masarykovo jméno bylo tabu. V případě Havla tomu bylo přesně naopak. Návaznost na Masarykův vzor byla velmi často připomínána. Jak si ještě ukážeme, způsob jeho pohřbu se však od masarykovského vzoru výrazně odlišoval.

4.1.1. Mediální obraz Václava Havla

V porovnání s Masarykem a Gottwaldem připomínala média Havla jiným způsobem. Články, které by shrnovaly historická fakta o Havlově životě a vyzdvihovaly jeho přínos pro stát a národ, nebyly tak časté. Na místo toho bylo veliké množství prostoru věnováno osobním vzpomínkám na Václava Havla. Nejčastěji vzpomínaly veřejně známé osobnosti, které s Havlem přišly do styku. Společným jmenovatelem většiny článků byl důraz na osobní vztah autorů k prezidentovi, ať už daný tím, že se s ním setkali, nebo tím, jak je Havel či jeho myšlenky ovlivnily. Osobní výpovědi byly velmi časté i v Rudém právu po smrti Gottwalda. Zatímco ale články o Havlovi výrazně akcentovaly jeho lidskost a snažily se jej líčit pokud možno bezprostředně, Rudé právo v době pohřbu Gottwalda fungovalo svým způsobem opačně. Gottwald působil jako nadlidský hrdina a skutečnost, že je člověkem z masa a kostí, působila jako šokující paradox.⁸⁵ Konkrétní články o osobních vzpomínkách na Václava Havla zde nebudu rozebírat. Zprv je těžké je zobecňovat, především je však na rozdíl od článků o Gottwaldovi pokládám za autentické vzpomínky autorů, a nikoli za součást ucelené propagandistické snahy. Vzpomínky novinářů nejsou na rozdíl od oficiální propagandy pro pochopení rituálu zvlášť důležité.

⁸⁴ Stálost dnešního obrazu Havla, Masaryka a Gottwalda by neměla být pro tuto práci důležitá. U všech tří prezidentů se snažím ukázat, jaký byl jejich mediální obraz v době pohřbu, ne jaký je dnes. Nepochybně však v tomto nemůžu být zcela bez předsudků, neboť k dobovým pramenům jsem přistupoval již s předporozuměním o významu prezidentů. To, jaké úryvky z novin či projevů jsem vybral, je tímto jistě navzdory mé snaze o objektivitu ovlivněno. Mé předporozumění je přitom zásadní měrou dáno právě tím, jaký je význam těchto postav v obecném povědomí dnes.

⁸⁵ Viz Vladimír Macura, „Obraz vůdce,“ in: *Šťastný věk: Symboly, emblémy a mýty 1948–1989*, Praha: Pražská imaginace, s. 46–53.

4.1.2. Velikán Havel

Navzdory osobnímu tónu vzpomínek se jejich autoři zamýšleli i nad hodnocením Havla jako historické osobnosti. Často zaznívalo, že v moderní české historii není s výjimkou Masaryka nikdo, kdo by se mu svým významem přibližoval. Pavel Kohout napsal pro Mladou frontu Dnes:

Probírám-li deset postav, které hrály prezidenty moderního československého a českého státu, nevidím jinou, která by Ti mohla nabídnout rovnocenný dialog, než právě Tomáše Garrigua Masaryka. On přivedl zmizelé „země Koruny české“ zpátky na mapu Evropy, Tys je po jejich novém těžkém propadu do nebytí vrátil na mapu celého světa.⁸⁶

Tito dva prezidenti byli v novinách i televizi často srovnáváni a hledali se jejich společné rysy a rozdíly. Oba prezidenti podle novinářů kladli veliký důraz na pravdu, nebáli se veřejně stát za nepopulárními názory a byli vnímáni jako morální autorita. Zbyněk Petráček napsal:

Postavit se svým názorem proti mainstreamu vyžaduje jistou odvahu a sebevědomí, ale může získat i popularitu – anebo zášť. V tomto smyslu byli největšími foukači společenskému větru (chcete-li disidenty) Václav Havel a Tomáš Garrigue Masaryk.⁸⁷

Společná byla také jejich základní zahraničněpolitická orientace na západ, především na Spojené státy, a nedůvěra k Rusku. Paralelu viděla média také v tom, že oba prezidenti vrátili zemi na mapu Evropy. Jako rozdíl mezi oběma muži pak byl zmiňován především odlišný životní styl: zatímco Masaryk byl velmi střídmostný, Havel žil bohémský život a s cigaretou byl zachycen skoro stejně často, jako Masaryk na koni.⁸⁸

Česká televize nechala agenturu SC&C vypracovat sociologický výzkum, který měl ukázat názory veřejnosti na osobnost Václava Havla. Respondenti hodnotili zesnulého prezidenta převážně slovy jako „dobrý“, „vynikající“ či „lidský“, jen deset procent dotázaných pak mělo na Havla negativní názor. I v tomto výzkumu padl dotaz na srovnání zásluh Havla a Masaryka. 49 % respondentů zaškrtnulo možnost, že „oba měli svůj význam, nedají se srovnávat“, 35 % pokládalo za významnějšího Masaryka a 16 % Havla.⁸⁹ Zajímavější, než výsledky průzkumu, je, že již pokládané otázky ukazují na spojení osobností Masaryka a Havla ve veřejném diskurzu.

Masaryk nebyl jediným, s kým byl Havel srovnáván. V *Událostech* České televize zaznělo, že historici nacházejí mnoho společného mezi Václavem Havlem a svatým Václavem. Historik Jaroslav Šebek řekl: „Oba dva Václavové nás, jeden na počátku

⁸⁶ Pavel Kohout, „Jako Cyrano jsi třímal ostrý kord až do konce hry,“ *Mladá fronta Dnes*, 19. 12. 2011.

⁸⁷ Zbyněk Petráček, „Než pravda porazila život ve lži,“ *Lidové noviny*, 19. 12. 2011.

⁸⁸ Například Luděk Navara, „Oba prezidenti říkali, co si myslí,“ *Mladá fronta Dnes*, 22. 12. 2011; Luděk Navara, „TGM a Havel, mocnáři ducha,“ *Mladá fronta Dnes*, 22. 12. 2011.

⁸⁹ Česká televize, *Státní pohřeb Václava Havla*, 23. 12. 2011, 364:00, přístup online: <http://www.ceskatelevize.cz/ivysilani/10101491767-studio-ct24/211411034000352-statni-pohreb-vaclava-havla>, poslední náhled 21. 04. 2016.

dějin, jeden v době moderní, směřovali tam, kam přirozeně patříme.“ Hlas reportéra pokračoval: „Tedy k západoevropským zemím. I přesto se některým jejich protivníkům zdálo, že české zájmy hájí málo. Oba navíc vyzdvihovali duchovní hodnoty, důležitost vzdělání a kultury.“⁹⁰

Velmi často byl připomínán Havlův nejslavnější výrok „Pravda a láska musí zvítězit nad lží a nenávistí“. Havel kladl veliký důraz na ochranu lidských práv a rozvoj občanské společnosti. Po Havlově smrti se řada novinářů hlásila k tomuto jeho odkazu a často vyjadřovala zklamání nad tím, že se slovo „pravdoláskař“, označující lidi, kteří s Havlem tyto hodnoty sdíleli, stalo nadávkou.

4.2. Odkaz Václava Havla

Novináři, politici i jiné veřejné osobnosti se po Havlově smrti často vyjadřovali k jeho odkazu. Zřejmě nejčastěji zaznívala naděje, že nás s odchodem Havla neopustí také jeho myšlenky a ideály, které jsou stále velmi aktuální. Prezident Klaus například ve svém projevu ve středu 21. 12. ve Vladislavském sále řekl:

V posledních dnech opakovaně zaznívá názor, že jeho úmrtím končí jedna kapitola naší země. Přál bych si, aby tomu tak nebylo. [...] Přál bych si, aby všichni, jimž není lhostejná budoucnost naší země, se dokázali za svůj názor a přesvědčení angažovat se stejnou odvahou a odhodláním, jak to činil Václav Havel. Je třeba pokračovat v jeho úsilí o to, aby slova měla smysl, aby slovo odpovědnost nebylo prázdným pojmem, aby se obrana svobody občanů znovu stala zásadním politickým tématem. Ze všech těchto důvodů bych si přál, aby éra zahájená listopadem 1989 a spojená se jménem Václava Havla neskončila.⁹¹

Samotný obsah toho, co Václav Klaus řekl, je vlastně velmi podobný projevům pronášeným po smrti Masaryka či Gottwalda. Hlásí se k odkazu zesnulého a chce, aby tento odkaz byl dále naplňován. Zásadně odlišný je ale jazyk, který používá, a ve výsledku i to, jak přesvědčivě a odhodlaně působí. Zatímco Beneš pronesl slavnostní přísahu věrnosti za všechny občany, Klaus konstatoval, že by si přál, aby epocha neskončila. Nezněl však ani, že by věřil, že by se takové přání mohlo vyplnit. Připomeňme si úryvek z již citovaného Benešova smutečního projevu:

Masaryk, zůstáváje i při svém odchodu stále mezi námi, je nám všem příkladem a výzvou. [...]

Prezidente – Osvoboditeli, odkazu, který jste vložil do našich rukou, věrni zůstaneme!⁹²

⁹⁰ Česká televize, *Události*, 23. 12. 2011, 24:20, přístup online:

<http://www.ceskatelevize.cz/ivysilani/1097181328-udalosti/211411000101223>, poslední náhled 21. 04. 2016.

⁹¹ Václav Klaus, 21. 12. 2011, citováno podle Václav Klaus, „Angažujme se stejně odvážně jako Havel,“ *Lidové noviny*, 22. 12. 2011, str. 11.

⁹² Edvard Beneš, „Řeč presidenta republiky,“ in: *Smutek Československa*, s. 19.

Zatímco prezident Klaus opakovaně použil poměrně slabou větu „*přál bych si, aby [...] Beneš volil výrazně silnější a jistější slova: „je nám příkladem, [...] věrni zůstaneme...*“⁹³ Nejde přitom o to, že Václav Klaus a Václav Havel byli političtí sokové. Víceméně podobně vyznívala většina projevů a článků po Havlově smrti. Projevy byly poměrně emocionální, k vypjaté atmosféře po smrti Masaryka nebo Gottwalda však bylo velmi daleko.

4.3. Havlova smrt a pohřeb

Václav Havel zemřel o čtvrté adventní neděli 18. 12. 2011 ráno ve spánku ve své chalupě v Hrádčku. Byl dlouhodobě nemocný, bezprostřední příčinou smrti bylo oběhové selhání. Ze zdravotních důvodů se v letech před svou smrtí účastnil veřejného života jen v omezené míře. Zpráva o jeho úmrtí se objevila nejprve na sociálních médiích, poté byla ohlášena v televizi a rozhlasu.

Obrázek 16. Pietní shromáždění na Václavském náměstí

⁹³ Rozdíl je i v tónu, kterým oba prezidenti mluvili, pro srovnání viz „Posledná rozlučka s Tomášem Garrigue Masarykem (p.1/2)“, YouTube, nahrál „LinkmanSK“, nahráno 3. 5. 2009, 0:45, přístup online: <https://www.youtube.com/watch?v=BFHDRiupc-Q>, poslední náhled 21. 04. 2016 a Česká televize, *Rozloučení s Václavem Havlem*, 21. 12. 2011, 155:40, přístup online: <http://www.ceskatelevize.cz/ivysilani/10101491767-studio-ct24/211411034000351-rozloucení-s-prezidentem-vaclavem-havlem>, poslední náhled 21. 04. 2016.

4.3.1. Spontánní pietní místa

Ještě tentýž den spontánně vznikla po celé zemi pietní místa. Lidé pokládali na zem svíčky a květiny, ale také fotografie či cedulky se vzkazy. Především mimo Prahu pak byly používány i jiné, méně tradiční pietní předměty. Například na Hrádečku pokládali lidé na zem lahve piva z pivovaru, kde Havel kdysi pracoval.⁹⁴ Na největším shromáždění v Praze na Václavském náměstí lidé nad svými hlavami rozvinuli obří státní vlajku. Na prezidenta pak vzpomínali cinkáním klíčů a ukazováním „véčka“ – gesty spojenými se sametovou revolucí. Na řadě míst byly také vystaveny kondolenční knihy, do kterých lidé psali mrtvému prezidentovi osobní zprávy a vyjadřovali díky. Tím se knihy odlišovaly od těch pro Masaryka či Gottwalda, ve kterých zpravidla byly pouhé podpisy truchlících.

4.3.2. Organizace pohřbu a lex Havel

Večer 18. 12. byl ustanoven Výbor pro vypravení státního pohřbu prezidenta Václava Havla, jehož členy byli nejvyšší čeští ústavní činitelé: prezident Václav Klaus, předseda Senátu Milan Štěch, předsedkyně Poslanecké sněmovny Miroslava Němcová a předseda vlády Petr Nečas. Tento výbor spolu s rodinou zesnulého prezidenta rozhodoval o podobě státního pohřbu.⁹⁵ V pondělí 19. 12. se na mimořádné schůzi sešla vláda a vyhlásila státní smutek od středy 21. do pátku 23. 12. Kromě toho ještě schválila návrh zákona „Václav Havel se zasloužil o svobodu a demokracii“ a doporučila, aby byl schválen již v prvním čtení, což se také stalo.⁹⁶ Tento zákon zařadil Havla po bok Masaryka (zákon o jeho zásluhách o stát byl přijat ještě za jeho života v roce 1930), Beneše (2004) a Štěfánika (1990).

4.3.3. Vystavení těla v Pražské křižovatce

Od pondělního rána 19. 12. byla rakev s tělem Václava Havla vystavena v prostorách Pražské křižovatky, v osvěceném kostele sv. Anny na Starém městě v Praze. Tento prostor je spravován nadací Dagmar a Václava Havlových Vize 97. Ačkoli nejde o soukromý prostor – patří Národnímu divadlu, není to rozhodně místo výrazně spojené se státní mocí, minimálně v porovnání s Pražským hradem či zámekem v Lánech, kde byly vystaveny ostatky jeho předchůdců. Místo

Obrázek 17. Havlova rakev v Pražské křižovatce

⁹⁴ „K svíčkám se doklouzaly i děti,“ *Lidové Noviny*, 20. 12. 2011, s. 2.

⁹⁵ „Sdělení vedoucího Kanceláře prezidenta republiky k přípravám státního pohřbu prezidenta Václava Havla,“ www.klaus.cz, nahráno 18. 12. 2011, přístup online: www.klaus.cz/clanky/3001, poslední přístup 22. 3. 2016.

⁹⁶ „Vláda vyhlásila státní smutek k uctění památky prezidenta Václava Havla,“ www.vlada.cz, nahráno 19. 12. 2011, přístup online: <http://www.vlada.cz/cz/media-centrum/tema/vlada-vyhlasila-statni-smutek-k-ucteni-pamatky-prezidenta-vaclava-havla-90661/>, poslední přístup 22. 3. 2016.

vystavení ostatků ukazuje důraz spíše na občanskou společnost spíše než na stát.

Rakev bez ozdob byla v Pražské křižovatce obehnaná červeným provazem a hořelo kolem ní několik svící. Napravo od ní byla na malířském stojanu Havlova fotografie se smuteční černou páskou v rohu. Po stranách tohoto stojanu visely státní a černá vlajka. Postupně se před rakví a kolem ní vršily hromady květin přinesených lidmi, kteří se přišli prezidentovi poklonit. Po stranách rakve stáli čtyři lidé tvořící čestnou stráž. V té se střídali přátelé a kolegové Václava Havla a zástupci organizací jako Skaut či Sokol.

Před Pražskou křižovatkou stála několikahodinová fronta lidí. Policisté nabízeli čekajícím na zahřátí horký čaj. Když na truchlící přišla řada, přistoupili na několik sekund k rakvi, někdy se poklonili či poklekli, případně položili květinu. Poté odešli ke stolu, na kterém bylo několik kondolenčních knih. Do těch napsali krátkou osobní zprávu a podpis. Lidé sem přicházeli v pondělí a úterý. Aby mohli zesnulému vzdát poctu všichni zájemci, byl prostor uzavřen v úterý až v půl třetí ráno.

4.3.4. „Občanský“ průvod

Ve středu 21. prosince v osm hodin ráno vyrazilo z Pražské křižovatky prosklené auto pohřební služby s rakví. V předchozích dnech manželka prezidenta Dagmar Havlová zvala lidi k účasti na průvodu a před budovou čekalo asi tisíc lidí. Průvod, po celou dobu živě přenášený a komentovaný Českou televizí, procházel ulicí Liliovou a Karlovou na Karlův most, pokračoval na Malostranské náměstí a Nerudovou ulicí až do kasáren Hradní stráže v Loretánské ulici. Cestou se přidávalo velké množství lidí, až průvod dosáhl podle policejních odhadů přibližně deseti tisíc účastníků.⁹⁷ Podél trasy na průvod dohlíželo asi 700 policistů, k žádným incidentům ale nedošlo.

Kromě toho, že byl průvod veřejně ohlášen a dohlížela na něj policie, nebyl nijak organizován. Za autem šla rodina, ale jinak nebylo pořadí zúčastněných nijak stanoveno. Průvodu se účastnili někteří politici a veřejně známí lidé, ale jen jako soukromé osoby. Lidé pokládali na střechu projíždějícího auta s rakví růže.

Přibližně po hodině dorazil průvod do Loretánské ulice. Rodina zesnulého vešla za automobilem s ostatky do budovy

Obrázek 18. Smuteční průvod na Karlově mostě

⁹⁷ „Rakev s exprezidentem doprovázelo na Hradčany přes deset tisíc lidí,“ *iDNES.cz*, 21. 12. 2011. Přístup online: http://zpravy.idnes.cz/rakev-s-exprezidentem-doprovadilo-na-hradcany-pres-deset-tisic-lidi-1g0-domaci.aspx?c=A111221_074326_domaci_hv, poslední náhled 19. 4. 2016.

kasáren Hradní stráže, kde byla rakev přeložena na dělovou lafetu. Jednalo se o stejnou lafetu, na které byl naposledy vezen prezident Masaryk.

4.3.5. Vojenský průvod

Obrázek 19. Vojáci v průvodu s bojovými prapory

byla vojenská kapela následovaná několika oddíly vojáků a Hradní stráž. Před rakví kráčela skupina vojáků nesoucích smuteční věnce a státní vyznamenání Václava Havla, Řád Tomáše Garrigua Masaryka a Řád Bílého lva. Za rakví šla rodina zesnulého následovaná nejvyššími ústavními činiteli, důstojníky armády a dalšími vojenskými oddíly. Průvod se pohyboval velmi pomalým tempem, které lafeta nezvládala na svažující se dlažbě dobře udržet. Často se proto zastavovala a opět rozjížděla.⁹⁸

Na Hradčanském náměstí byl průvod z obou stran lemován davy lidí, které od trasy průvodu oddělovaly zábrany a špalír vojáků. Veřejnost se na náměstí shromažďovala už od rána a než tudy procházel průvod, hrála zde Česká filharmonie smuteční hudbu. Když vjela lafeta s prezidentovými ostatky před Matyášovu bránu, začali shromáždění lidé tleskat a cinkat klíči.⁹⁹

Obrázek 20. Rakev Václava Havla ve Vladislavském sále

⁹⁸ Česká televize, *Rozloučení s prezidentem Václavem Havlem*, 130:00.

⁹⁹ Ibid, 131:50.

4.3.6. Vystavení těla ve Vladislavském sále

Rakev byla sundána z lafety a donesena na připravený katafalk ve Vladislavském sále. Ten byl na nízkém pódiu, pokrytý tmavomodrou látkou a obklopen čtyřmi svícemi. Ke katafalku byly položeny smuteční věnce a státní vyznamenání a postavila se k němu čestná stráž: dva vojáci a dva členové Hradní stráže. Zatímco vojáci nesli rakev do sálu, čekali zde už smuteční hosté a hrála Česká filharmonie. Když bylo vše připraveno, pronesl prezident Klaus smuteční projev, ve kterém připomněl, že právě ve Vladislavském sále byl Havel zvolen a inaugurován prezidentem. Po projevu zazněla státní hymna a smuteční hosté v sále postupně předstupovali před katafalk, položili květinu a uklonili se, někteří se také pokřižovali. Mezi smutečními hosty byli kromě rodiny ústavní představitelé, zástupci politických stran a církví a dalších společenských institucí.

Vladislavský sál byl následně otevřen pro veřejnost. Klanění se mrtvému tu probíhalo podobně jako předtím v Pražské křižovatce. Poté, co lidé vystáli frontu, se poklonili před katafalkem a napsali vzkaz do kondolenční knihy.

4.3.7. Státní smutek

Státní smutek oficiálně začal ve středu 21. 12. a trval až do dne pohřbu, tedy do pátku 23. Na rozdíl od smutku za Masaryka a Gottwalda tedy nebyl vyhlášen bezprostředně po úmrtí prezidenta, ale až o tři dny později, a trval tedy kratší dobu. Na všech úřadech a veřejných budovách byly vyvěšeny vlajky na půl žerdi. Po dobu smutku je ze zákona zakázáno provozovat hazardní hry, a proto byla zavřena většina heren a kasin.¹⁰⁰ Kromě toho vyzvala vláda organizátory veřejných akcí, aby zvážili, zda jejich konání nemůže narušit pietu, a případně je zrušili. Zrušeny byly některé sportovní a kulturní akce či vánoční trhy. Některá divadla upravila svůj program, například zařazením nastudovaných Havlových her na program či pořádáním vzpomínkových akcí.¹⁰¹ Až na výjimky však divadla v době státního smutku hrála, často s odůvodněním, že ke vzpomínání na Václava Havla divadlo patří. Program výrazně změnila i Česká televize.¹⁰²

4.3.8. Pohřeb ve svatovítské katedrále

Série pietních akcí vyvrcholila v pátek 23. 12. v katedrále svatého Víta na Pražském hradě za značné pozornosti nejen českých, ale i světových médií. Hradčanské náměstí bylo zaplněno lidmi, kteří dění v katedrále sledovali na velkoplošných obrazovkách. Česká televize v přímém přenosu ukazovala, jak z letiště přijíždějí na Hrad zahraniční hosté.

4.3.9. Smuteční hosté

Zahraniční účast byla v médiích často diskutované téma. Bylo poukazováno na to, že se pohřbu účastnili velmi prestižní hosté především z politických, ale také kulturních kruhů. Nejsledovanější byli zřejmě smuteční hosté z USA, které zastupovali ministryně

¹⁰⁰ K zákazu sázek v době státního smutku viz § 4c písm. a) zákona č. 202/1990 Sb., o loteriích a jiných podobných hrách; k nakládání s vlajkou v době smutku viz § 7 odst. 1 a § 9 písm. h zákona č. 352/2001 Sb., o užívání státních symbolů České republiky.

¹⁰¹ Česká televize, *Události*, 19. 12. 2011, 21:00, přístup online: <http://www.ceskatelevize.cz/ivysilani/1097181328-udalosti/211411000101219>, poslední náhled 21. 04. 2016.

¹⁰² Česká televize, *Události*, 20. 12. 2011, 21:30, přístup online: <http://www.ceskatelevize.cz/ivysilani/1097181328-udalosti/211411000101220>, poslední náhled 21. 04. 2016.

zahraničí Clintonová se svým manželem a bývalá ministryně zahraničí Allbrightová. Dorazili také francouzský prezident Sarkozy, německý prezident Wulff, britský premiér Cameron, předseda Evropské komise Baroso, početná delegace ze Slovenska a mnoha dalších zemí. Kromě politiků se zádušní mše v katedrále účastnili také někteří zahraniční umělci, kteří se s Havlem přátelili, například Alain Delon či Suzanne Vega. Pozvána byla i řada Havlových přátel, především z doby disentu. Někteří z nich však pozvání odmítli, například na protest proti roli katolické církve při pohřbu či proto, že se necítili být součástí establishmentu.¹⁰³ Značná mediální pozornost byla také věnována účasti zástupce Ruska na pohřbu; v médiích se objevily zprávy, že zástupci Ruska nekondolovali k Havlovu úmrtí, zatímco kondolence ke smrti diktátora Kim Čong-ila byla zveřejněna na webových stránkách Kremlu.¹⁰⁴ Úřad českého prezidenta však potvrdil, že přijal kondolenci od Ruského velvyslanectví v Praze.¹⁰⁵ Na pohřeb vyslala Ruská federace jako svého zástupce ombudsmana pro lidská práva Vladimira Lukina. V médiích byly vlažné postoje Ruska k pohřbu prezidenta Havla vykládány jako signál nesouhlasu s jeho politikou a kritikou potlačování lidských práv v Rusku.

4.3.10. Zádušní mše

Smuteční hosté vstupovali do katedrály bočním vchodem pod mozaikou Posledního soudu a usadili se na svá místa. Vepředu, nejbližší oltáři a rakvi, seděla prezidentova rodina a blízcí, dále pak nejvyšší čeští ústavní činitelé, v dalších řadách pak zástupci parlamentu. Po stranách byli usazeni zahraniční hosté následovaní diplomatickým sborem. V posledních řadách byli Havlovi přátelé z disentu.

Obrázek 21. Rakev Václava Havla bez katafalku ve svatovítské katedrále

Rakev s ostatky prezidenta nebyla v katedrále položena na katafalku, nýbrž jen na zemi. Vyvýšená byla jen tím, že ležela na presbytáři, několik schodů nad úrovní zbytku katedrály. V přenosu České televize komentoval Vladimír Málek, spolupracovník velvyslanectví Vatikánu, umístění rakve. „Člověče, říká liturgie, pamatuj, že jsi prach a v prach se navrátíš. Tedy že člověk je skutečně se zemí spojený.“¹⁰⁶ Rakev byla přikrytá vlajkou, z obou stran obklopená smutečními věnci a svícemi. Kromě smutečních věnců byl u rakve i věnec adventní, se všemi čtyřmi svícemi zapálenými. Před rakví byla také vystavena Havlova státní vyznamenání.

Do katedrály vstoupil liturgický průvod z arcibiskupského paláce. V čele průvodu byl nesen kříž a za ním šli všichni duchovní, kteří měli sloužit zádušní mši, veliké množství ministrantů, jáhnů, kněží, biskupové, arcibiskupové a apoštolský exarcha. Když

¹⁰³ Jana Vrubelová, Ondřej Golis, „Uhl nepřišel do katedrály. Havel nebyl křesťan, říká,“ *Lidovky.cz*, 23. 12. 2011, přístup online: http://www.lidovky.cz/uhl-neprišel-do-katedraly-havel-nebyl-krestan-rika-fwj-/zpravy-domov.aspx?c=A111223_130527_ln_zahranici_jv, poslední náhled 10. 11. 2015.

¹⁰⁴ Například „Oficiální reakce Kremlu: mlčení,“ *Lidové noviny*, 20. 12. 2011, s. 5.

¹⁰⁵ „Oficiální Kreml si drží od Havla odstup i po smrti,“ *Hospodářské noviny*, 20. 12. 2015, s. 7.

¹⁰⁶ Česká televize, *Státní pohřeb Václava Havla*, 177:50.

dorazili do katedrály, Česká filharmonie začala hrát Dvořákovo Requiem. Následovala minuta ticha, doprovázená po celé zemi zvukem zvonů a sirén. Lidé byli vyzýváni, aby se po celém státě k této minutě ticha připojili. Do jisté míry se do ní zapojila i veřejná doprava, s tím, že zastavení vozidel bylo ponecháno z bezpečnostních důvodů na uvážení jejich řidičů.

Kardinál Duka pronesl smuteční řeč a papežský nuncius přečetl dopis od papeže Benedikta XVI. Následovala bohoslužba slova. Herec a Havlův přítel Josef Abrhám četl z knihy Job. Mše pokračovala podle liturgického řádu v nejformálnější a nejslavnostnější přípustné variantě. Úkony, za normálních okolností svěřené ministrantům, byly prováděny jáhny a ty běžně prováděné knězem měli na starosti biskupové či arcibiskupové. Mše byla zpívána sborem a části, například Otčenáš, byly zpívány latinsky.

Po kázání kardinála Duky a eucharistii přišly na řadu projevy smutečních hostů. Promluvil prezident Klaus, ministr zahraničí Schwarzenberg a Madeleine Allbrightová. Poté zazněl Svatováclavský chorál a pomocný biskup pražský Václav Malý, Havlův přítel, pronesl řeč, pokropil rakev svěcenou vodou, obešel ji s kadidelnicí a pronesl modlitbu za zesnulého. Poté zazněla státní hymna za doprovodu dělostřeleckých salv z Petřína.

Hradní stráž vynesla státní vyznamenání a poté šestice vojáků, za zvuku zvonů a rozkazů, vynesla na ramenou rakev s Havlovými ostatky. Zatímco ji nesli, několik hostů v katedrále začalo tleskat, ostatní se k nim však nepřidali a po dlouhých dvaceti vteřinách potlesk utichl. Rakev byla naložena do pohřebního vozu za potlesku davu na Hradčanském náměstí, který celý obřad sledoval na velkoplošných obrazovkách.

4.3.11. Soukromý pohřeb

Zatímco se zahraniční státníci vraceli na letiště, pohřební vůz převezl rakev do strašnického krematoria, kde se měl odehrát soukromý obřad. Účastnilo se ho šedesát lidí z okruhu rodiny a přátel. Na obřad neměla přístup veřejnost ani média. Organizátoři jen prozradili, jaká na něm hrála hudba: například československá hymna, Modlitba pro Martu, Óda na radost či Když jsem já šel tou Putimskou branou a zazněl také úryvek z Havlova Odcházení.¹⁰⁷ Projev pronesli režisér Břetislav Rychlík a herečka Táňa Fischerová, oba přátelé zesnulého. Před krematoriem stálo několik desítek lidí, které ke konci obřadu rodina pustila do předsálí krematoria. Urna s Havlovými ostatky byla uložena do rodinné hrobky na Vinohradech, kde už byla pohřbena Havlova první žena Olga.

4.3.12. Kulturní večer v paláci Lucerna

Ve večer pohřbu se v paláci Lucerna konala kulturní akce na rozloučení s Václavem Havlem. Promítaly se dokumentární filmy o prezidentovi, divadlo Husa na provázku hrála Havlovu hru Prase a vystoupilo několik rockových kapel spojených s disentem, například Plastic People of the Universe nebo Garage. Večer byl přenášán Českou televizí a o vstupenky, které byly zdarma, byl obrovský zájem. Lidé, kteří se nevešli do Lucerny, sledovali přenos na velkoplošné obrazovce na Václavském náměstí.

¹⁰⁷ Česká televize, *Státní pohřeb Václava Havla*, 355:00 a Česká televize, *Události*, 23. 12. 2011, 25:40, poslední náhled 21. 04. 2016.

4.4. Hodnocení pohřbu v médiích

Již v průběhu smutku a především pak po samotném pohřbu se novináři zamýšleli, jak se jednotlivé pietní akce vydařily, zda se hodily k osobě Václava Havla a co by na ně on řekl, kdyby je viděl. Reportéři České televize pokládali pohřeb za vydařený a atmosféru zpravidla popisovali jako „velmi pietní“. Kromě toho se ale Česká televize omezila na popis události a do hodnocení se nepouštěla. Na stránkách novin bylo veliké množství nejrozumnějších osobně zabarvených reportáží, fejetonů

Obrázek 52. Smuteční průvod na Karlově mostě

a úvah o tom, jak má truchlení za Václava Havla vypadat. Ačkoli zaznívaly různé názory, většina komentátorů se shodovala, že se pohřeb povedl. Většinou byly oceňovány méně formální a veřejněji pojaté pietní akce, jako vystavení těla v Pražské křižovatce, veřejný průvod na Pražský hrad či vzpomínkový koncert v Lucerně. Formálnější akce jako vojenský průvod či pohřeb v katedrále nebudily mezi komentátory žádné zvláštní emoce, ale nebyly ani výrazněji kritizovány. Zřejmě nejvíce kritiky si vysloužila vláda svým návrhem zákona „Václav Havel se zasloužil o svobodu a demokracii“, o kterém se novináři často vyjadřovali jako o populistickém. Historik Jakub Jareš na toto téma například napsal:

Václav Havel byl člověkem činu, který se pouštěl do náročných a často i bolestivých věcí, těžkých jak pro něj, tak pro ostatní politiky i pro celou společnost. Nic nemůže být větším opakem než zákon, který nikoho nic nestojí. Jestli chtějí politici skutečně uctít Havla, ať si vyberou některou z věcí, které prosazoval a uzákonil právě ji.¹⁰⁸

Celý koncept státního pohřbu pak odsoudil ve svém sloupku v Deníku Referendum František Kostlán. Tvrdil, že pohřeb měl být veřejný, nikoli státní, protože by se tím předešlo „vytunelování“ hodnot, které Václav Havel symbolizoval. To, že byl pohřeb státní, umožnilo podle Kostlána Václavu Klausovi využít smrti Havla k vlastnímu zviditelnění, ač stál proti všem Havlovým ideálům. Kromě toho Kostlán kritizoval, že obrovská pozornost médií a neustálý proud „adorace, výmyslů a nesmyslů“ vedl k vytvoření falešného mýtu a tatíčkovské ikony, která už s postavou Václava Havla nemá nic společného a je využívána proti hodnotám, které Havel zastával.¹⁰⁹ Podobné výhrady k pohřbu měla i řada lidí na internetu, ať už na Twitteru, v komentářích na facebookovém profilu ČT 24 nebo v komentářích pod články zpravodajských serverů. Kritizovaná byla

¹⁰⁸ Jakub Jareš, „Zákonem pro Havla by politici měli přinést obět,“ *Lidové noviny*, 22. 12. 2011, s. 14.

¹⁰⁹ František Kostlán, „Pohřeb: Václav Havel si zahrál v nejabsurdnějším dramatu hlavní roli,“ *Deník Referendum*, 28. 12. 2011. Přístup online: <http://denikreferendum.cz/clanek/12177-pohreb-vaclav-havel-si-zahrал-v-nejabsurdnejsim-dramatu-hlavni-rol-i>, poslední náhled 10. 11. 2015.

často přehnaná pozornost, kterou události věnovala média, až nebylo před Václavem Havlem úniku, dále nekritické adorování prezidenta, které bylo v rozporu s jeho lidskostí, a nezdárka také zádušní mše v pražské katedrále.

4.5. Kontroverzní prvky Havlova pohřbu

4.5.1. Potlesk

Rakev Václava Havla provázel potlesk a cinkání klíčů. Potlesk zněl během průvodu na Pražský hrad, a to jak při vojenské, tak občanské části, byl slyšet na pietních shromážděních a váhavě zazněl i v okamžiku, kdy rakev s ostatky opouštěla svatovítskou katedrálu, a to nejen z davu venku, ale i od některých smutečních hostů přímo na zádušní mši. Z pohledu protokolu není správné na pohřbu a jiných smutečních událostech tleskat. Potlesk je úkon spojený s radostnými či slavnostními příležitostmi, nikoli s truchlením. Na druhou stranu jde o vyjádření úcty a uznání nad výkonem toho, komu se tleská. Kromě toho je potlesk výrazně spojen s divadelním prostředím, ve kterém se Havel pohyboval. Potlesk při smutečním průvodu tedy působil nepatřičně, nicméně, jak komentovali i hosté ve studiu České televize, která událost přenášela, dodal akci na spontánnosti, a to navíc způsobem, který byl Havlovi blízký.¹¹⁰ Jiným případem byl potlesk v katedrále na konci zádušní mše. Zatímco jindy tleskala většina shromážděných, v katedrále se k několika jedincům nikdo nepřidal a vytrvalý potlesk zněl i proto velmi nepatřičně. Důvody, proč ostatní smuteční hosté nezačali tleskat, se zdají jasné: zádušní mše byla nejformálnější z posmrtných rituálů, každý pohyb či gesto byly předepsané, a potlesk na ní proto působil mnohem rušivěji než například u průvodů. Většina z přítomných byli politici a diplomaté, kteří jsou zvyklí chovat se podle protokolu, a nenapadlo by je jej takto porušit. Z videozáznamu se zdá, že v katedrále tleskali lidé ze zadních řad, tedy Havlovi přátelé, nikoli oficiální představitelé institucí či cizích zemí. To by odpovídalo hypotéze, že potlesk zde měl oslabit vypjatě formální atmosféru. Takováto „rituální rebelie“ dává smysl od zástupců bývalého disentu, jejichž pouto k zesnulému je velmi neformální. Ačkoli byl potlesk osamocený, z jeho poměrně dlouhého trvání je patrné, že nešlo o omyl způsobený neznalostí pravidel. To, s jakou vytrvalostí v potlesku pokračovali, poukazuje na to, že šlo zřejmě o vědomý a cílený pokus změnit atmosféru rituálu, či alespoň vyjádřit nesouhlas s jeho formálností a vážností.

Potlesk přihlížející veřejnosti ukazuje podle mého názoru také na to, že v současné české společnosti neumíme s podobně formálními rituály příliš pracovat a že nám jsou především cizí. Potlesk lze chápat jako vyjádření nesouhlasu s přehnanou formalitou rituálu nebo jako rozhodnutí ji ignorovat. Pocit, že jsou pohřební rituály příliš formální, není nic nového. Vzpomeňme si, že i po Masarykově pohřbu zaznívaly hlasy, že je rituál „přeřadovaný“, nehodí se k Masarykově prostotě a že přehnaná formalita pohřbu lidem prezidenta odcizovala. Domnívám se, že potlesk byl částečně vyjádřením podobného pocitu. Havlův pohřeb byl přitom s výjimkou zádušní mše mnohem méně formalizovaný než pohřeb Masarykův a státní rituály byly doplněny rituály veřejnými, které byly relativně neformální.

Potlesk na Havlově pohřbu byl nezvyklý, nešlo však o něco zcela neslýchaného. Na pohřbech českých osobností z kulturního prostředí je potlesk častým jevem. Veřejnost tleskala dokonce i na pohřbu Diany, princezny z Walesu. Její pohřeb, na rozdíl od toho Havlova, nebyl oficiálně státní. Potlesk pohřbu stál v ostrém kontrastu s formalitou

¹¹⁰ Česká televize, *Rozloučení s prezidentem Václavem Havlem*, 180:00.

oficiálních britských státních pohřbů a byl interpretován jako vyjádření lásky truchlících lidí k oblíbené princezně.¹¹¹

4.5.2. Posun významu vojenského průvodu

Vojenský průvod na Havlově pohřbu působil na mnohé přihlížející nepatřičně, cize a nesrozumitelně. To je vidět i v reportáži Jiřího Peňáse, který, ačkoli psal primárně o průvodu z Pražské křižovatky, se zmínil i o vojenském průvodu:

Pak už jsem toho ovšem moc neviděl, stejně jako ostatní, neboť jsme stáli na tom svahu, jenž padá z prvního hradního nádvoří k Nerudově ulici. Všichni jsme jen tušili, že se někde směrem od Loretánského náměstí k arcibiskupskému paláci odehrává nějaký důležitý a komplikovaný vojensko-ceremoniální obřad s koňmi. Z různých náznaků (čepobití, různé povely, zvuky pochodujících bot) se dalo odhadovat, že to může být docela zábavný proces, který by se mohl tomu, jenž byl jeho objektem, i zamlouvat. Slunce mezitím zašlo a obloha se zakabonila. Začalo studeně pršet. Vznešený Chopinův funébrmarš zněl již zcela blízko a pak dozněl i on. Ozval se potlesk, který se rychle rozšířil po celém nádvoří. Za okamžik tleskal i ten, jenž by si myslel, že se na pohřbu netleská. Ale tleská! Na pohřbu možná ne, ale Václavu Havlovi ano.¹¹²

Obrázek 23. Vojenský průvod na Pražský hrad

Na Masarykově pohřbu byl vojenský průvod hlavním bodem programu. Na pohřbu Václava Havla jej část veřejnosti brala spíše jako zábavnou kuriozitu. Jak se změnila podoba vojenského průvodu a jeho význam mezi pohřby Masaryka a Havla? Na první

pohled je zřejmé, že k zásadnímu posunu došlo v měřítku rituálu. Ačkoli lze říci, že Masarykův pohřeb byl obecně větší než ten Havlův, neboť smutek trval déle, účastnilo se jej více lidí a podobně, v případě vojenského průvodu je tento posun ještě patrnější. Zatímco trasa Masarykova průvodu byla téměř sedm kilometrů dlouhá a účastnilo se jej bezmála dvacet tisíc lidí, Havlův průvod šel trasu dlouhou přibližně půl kilometru a bylo v něm necelých pět set lidí. Zatímco u Masarykova pohřbu byl vojenský průvod vrcholem celé události, v Havlově případě šlo o jeden z několika menších rituálů a vrcholem byla

¹¹¹ Viz. Harry Garlick, „The Apotheosis of the Queen of Hearths,“ in: *The Final Curtain: State Funerals and the Theatre of Power*, Amsterdam – Atlanta: GA, 1999, s. 200–222.

¹¹² Jiří Peňás, „Zpráva z pochodu aneb Potlesk pro VH,“ *Lidové noviny*, 22. 12. 2011, s. 14.

až zádušní mše o dva dny později. A k posunu nedošlo jen u rozsahu průvodu, ale i u jeho významu.

U Masaryka vyjadřoval průvod především jednotu lidu a připravenost plnit odkaz prezidenta Osvoboditele a bránit zemi, Havlův vojenský průvod měl zcela jiné významy. Domnívám se, že jeho role spočívala především v zprostředkování návaznosti na pohřeb Masaryka. Vojenský průvod se nekonal ani tak proto, že by někomu dával smysl sám o sobě, ale spíš proto, že tak byl pohřbíván Masaryk. Tento rituál spojuje Havlovo úmrtí s úmrtím Masarykovým.

Dobře je tento posun vidět například na příkladu lafety, na které oba prezidenti byli v průvodu vezeni. Ta se stala na pohřbu Václava Havla zřejmě nejviditelnějším symbolem návaznosti na Masarykův odkaz. Při Masarykově pohřbu nebyla lafetě věnována žádná velická pozornost. Zvyk pohřbívat státníky na dělostřelecké lafetě byl v Evropě běžný a volba na tuto konkrétní lehkou houfnici padla proto, že šlo o typ, který byl v armádě nejrozšířenější.¹¹³ To, že byla rakev vezena na lafetě, zapadalo do celkového vojenského pojetí pohřbu. Stejný rituální úkon měl v případě Havlova pohřbu zcela jiný význam. Šlo sice o stejnou lafetu, její symbolická hodnota se ale zcela změnila. Už nešlo o běžnou součást výzbroje armády, o symbol obranyschopnosti republiky. Všechny tyto významy byly překryty tím, že to byla právě ta lafeta, na které byl vezen Masaryk. Stala se symbolem návaznosti na masarykovskou tradici a její původní významy nebyly pro Havlův pohřeb důležité. Domnívám se, že podobný významový posun zaznamenal celý vojenský průvod. Kromě toho, že vyjadřoval návaznost na Masaryka, nebyla jeho symbolika pro pozorovatele dobře pochopitelná, jak myslím dobře ukázal i potlesk přihlížejících. Na druhou stranu pokračování v Masarykovské tradici se zřejmě podařilo symbolizovat velmi úspěšně, neboť média se tématu vděčně chopila.

Obrázek 24. Masarykova socha shlíží na smuteční průvod před Bránou Gigantů

¹¹³ Česká televize, *Události*, 20. 12. 2011, 11:00. To, že padla volba zrovna na nejběžnější typ houfnice a ne na nějaký impozantnější model, souvisí zřejmě také s tím, že Masaryk kladl značný důraz na prostotu.

4.5.3. Otázka Havlova vyznání

Václav Havel se za života nehlásil k žádné církvi, a rozhodnutí, že bude pohřben jako katolík a bude se za něj sloužit zádušní mše, bylo proto kontroverzní. Zástupci katolické církve, nejnápadněji kardinál Duka, se snažili vymezit proti obrazu Havla jako agnostika a reinterpretovali jej jako implicitně věřícího člověka. Na zádušní mši Duka řekl:

Celý životní příběh Václava Havla byl zázrak. Proti veškerému očekávání se splnily všechny jeho sny. Pád neživotného Husákovy režimu, chráněného sovětskou armádou, obnova samostatnosti a demokracie. Jenže ony to nebyly sny. Byly to Tvé nejvnitřnější tužby. Když teď slyším Tvá slova, nejprve pravda a spravedlnost musí zvítězit, a pak, protože ses zřekl pomsty, pravda a láska musí zvítězit nad lží a nenávistí, je mi jasné, že jsi nebyl agnostik, jak se to někdy zdálo, a mnohým se to bude zdát i dál. Pravda a láska byly onou tužbou Tvého srdce.¹¹⁴

Pro Mladou frontu Dnes pak napsal:

Václav Havel je pro mě nejen morální autoritou, ale také prototypem věřícího člověka, který tak jako myslel vážně svůj vztah k člověku, myslel vážně i svůj vztah k Bohu, a proto se musel poprat a prokousat všemi falešnými obrazy, které se stavějí člověku před oči, vyslovíme-li slovo Bůh. Bůh je ten, který je.¹¹⁵

O vztahu Václava Havla k Bohu a církvi mluvil při rekviem za Václava Havla v akademické farnosti v úterý 20. 12. také Tomáš Halík. Představil jej jako zástupce „necírkvního křesťanství,“ tradice evropského laického humanismu, který vychází z křesťanských hodnot a tradic, nehlásí se však k oficiálním naukám a rituálům církve:

I v životě mnohých, kteří nezdědali v církevních lavicích a nepovažují se sami za nábožensky věřící, je obsažena víra, kterou cení Bůh nade všechno: život v pravdě. A pokud člověk – jak víme z života Havlova a jak odpovídá jistě nezanedbatelné tradici našeho českého duchovního života, s jistou plachostí a cudností se rozpakuje mluvit o Bohu v někdy příliš lehkém církevním žargonu, nic to neubírá na skutečnosti této „plaché zbožnosti“ – možná naopak. I my věřící a teologové si musíme stále znovu uvědomovat to, co říkával C. G. Jung: že člověk ze své vlastní podstaty toho ví o Bohu – o tom, kdo Bůh ve své podstatě je a jak je, asi tolik jako housenka o Britském muzeu. Věřím, že náš bratr Václav toho nyní ví o Bohu a jeho velkorysé lásce víc, než my všichni dohromady. [...] Mohl bych hodiny citovat místa, kde

¹¹⁴ Česká televize, *Státní pohřeb Václava Havla*, 229:10.

¹¹⁵ Dominik Duka, „Dokázal se poprat se všemi falešnými obrazy Boha,“ *Mladá fronta Dnes*, 19. 12. 2011.

*Václav Havel přímo či nepřímo mluví o Bohu. Ale jeho skutečné vyznání víry byla jeho solidarita s utlačovanými, jeho služba svobodě, jeho stálé úsilí – přes všechny jeho lidské slabosti – žít život v pravdě. Věřím, že tuto jeho službu zraněnému lidství Bůh oslaví...*¹¹⁶

Proti zádušní mši za Václava Havla se postavil nejviditelněji Havlův přítel z disentu, novinář Petr Uhl, jeden z lidí, kteří stáli čestnou stráž v Pražské křižovatce. Ačkoli byl na zádušní mši pozván, odmítl se jí zúčastnit. Tvrdil, že Václav Havel nebyl katolík ani křesťan a zúčastnil se proto pouze soukromého pohřbu ve strašnickém krematoriu. „*Prezidentský úřad totiž není spojen s žádnou církví. Jestli si ho nějaká církev nebo strana přivlastňuje, jako je to teď s Klausem a ODS, tak je mi to velmi líto a nemíním tam u toho sedět.*“¹¹⁷

4.5.4. Havlův pohřeb a odklon od sekulárního státu

Významná role, kterou při pohřbu Václava Havla katolická církev hrála, je zarážející v kontrastu s Masarykovým pohřbem. Masaryk se na rozdíl od Havla hlásil k Českobratrské církvi evangelické. Ta přesto u jeho pohřbu hrála naprosto minimální úlohu – kazatel v civilním oděvu pouze přečetl několik úryvků z Bible a pomodlil se Otčenáš. Vzhledem k tomu, jak detailně byl pohřeb plánován, jistě nešlo o náhodu. Úloha církve byla úmyslně omezena na minimum. Hlavním rituálním činitelem byla armáda. Masarykův pohřeb byl na rozdíl od Havlova zcela sekulární.

Neobvyklé sblížení státu a církve na Havlově pohřbu nebylo jednostranné. Nejde jen o to, že stát poskytl katolické církvi výjimečný prostor, tedy že ústřední rituál státního pohřbu byl církevní, ale také o způsob, jakým byla zádušní mše vedena. Hlavní celebrant, arcibiskup Duka, kladl veliký důraz na národní a politická témata, zatímco náboženský rozměr mše byl upozaděn. Duka mši zahájil slovy:

*Vítám vás všechny v tomto nejposvátnějším místě našeho duchovního, kulturního a politického života, v Katedrále svatých Víta, Václava a Vojtěcha. Sešli jsme se, abychom vzdali dík Bohu, abychom také poděkovali i zesnulému prezidentu Československé i České republiky Václavu Havlovi.*¹¹⁸

Tvrzení, že se smuteční hosté sešli, aby poděkovali zesnulému prezidentovi, je zvláštní. Zádušní mše má zpravidla jiný účel, než vzdání díků. Jde o snahu přimluvit se za to, aby se duše zemřelého dostala do nebe. Tento rozměr rituálu byl však vedlejší a zádušní mše působila spíše jako vzdání pocty národnímu hrdinovi.

¹¹⁶ Tomáš Halík, promluva při rekviem akademické obce 20. 12. 2011 za Václava Havla, citováno podle Tomáš Halík, „Víra Václava Havla,“ *Hospodářské noviny*, 23–25. 12. 2011. K Halíkově pojetí necírkevního křesťanství viz Tomáš Halík, „Prostor pro ty, kteří s námi nechodí, Saarbrückenská přednáška, in: *Vzýván i nevzýván: Evropské přednášky k filozofii a sociologii dějin křesťanství*, Praha: Nakladatelství Lidové Noviny, 2004, s. 65–86.

¹¹⁷ Jana Vrubelová, Ondřej Golis, „Uhl nepřišel do katedrály. Havel nebyl křesťan, říká,“ *Lidovky.cz*, 23. 12. 2011, přístup online: http://www.lidovky.cz/uhl-neprišel-do-katedraly-havel-nebyl-krestan-rika-fwj-/zpravy-domov.aspx?c=A111223_130527_ln_zahranici_jv, poslední náhled 10. 11. 2015.

¹¹⁸ Česká televize, *Státní pohřeb Václava Havla*, 194:00.

Kromě toho je zajímavé, jak arcibiskup mluvil o pražské katedrále. Označil ji za nejposvátnější místo duchovního, kulturního a politického života. Veliký důraz na symboliku tohoto místa kladl nejen v citované pasáži. Připomínal také, že se zde konala děkovaná bohoslužba po inauguraci Václava Havla prezidentem. V katedrále byli pohřbíváni čeští králové a podle Duky se po letech komunismu, kdy byl pohřeb v katedrále pro veřejné osobnosti zakázán, vrací doba, kdy to bude zcela přirozené.¹¹⁹ Výroky arcibiskupa Duky vyvolávají dojem, že Havlův pohřeb v katedrále navazuje na tradici blízké spolupráce státu a katolické církve, kterou přerušilo až období komunismu. To je ovšem zavádějící. Poslední státní pohřeb, který se v pražské katedrále odehrál, byl pohřeb Ferdinanda V. Habsburského v roce 1875. Tradici pohřbívání panovníků v katedrále a s tím spjaté propojení církve a státu nepřerušil komunistický režim, upustilo se od ní již za první republiky. Propojení katolické církve se státem, na které se pohřbem Václava Havla navazuje, je tedy poněkud paradoxně spojeno s Rakousko-Uherskem. Právě při vzniku samostatného Československa se od tohoto propojení upustilo jako od symbolu rakouské nadvlády.

4.5.5. Masaryk, či čeští králové?

Pohřeb Václava Havla vycházel ze dvou zdrojů. Z vojenského sekulárního pohřbu Tomáše Garrigua Masaryka a z tradice církevních pohřbů králů. Nejde o to, že by se pohřeb některému z těchto zdrojů vyloženě podobal, čerpal z nich však svou legitimitu. Havel byl pohřben na stejné lafetě jako Masaryk, a navíc v katedrále jako čeští králové. Tyto dvě tradice jsou svým způsobem protichůdné. Masarykův pohřeb byl explicitně sekulární patrně právě v úmyslném kontrastu k pohřbům Habsburků. V rámci Havlova pohřbu však tento kontrast nebyl patrný. Tyto protichůdné zdroje legitimacy tu působily v souladu vedle sebe. Konflikt mezi nimi se stává patrný až při bližším pohledu.

¹¹⁹ Miroslav Kynčl, „Katedrála: výjimečné místo pro výjimečný obřad,“ *Hospodářské noviny*, 22. 12. 2011.

5. Prezident, armáda a církev

5.1. Role prezidenta v Česku

Velkolepost pohřbů prezidentů poukazuje na jejich jedinečnou roli v české společnosti. Představa, že by byl podobně veliký pohřeb vystrojen jinému politikovi, například předsedovi vlády, se v českém prostředí zdá být absurdní. A i kdyby takový pohřeb vystrojen byl, je těžké si představit, že by se setkal s velikým ohlasem u veřejnosti. Prezident, ač je politikem, není často jako politik vnímán. Zpravidla nezasahuje do malicherně působících a často nedůstojných pří, které vedou členové vlády, zákonodárci nebo jiní politici. Zdá se být povznesen nad každodenní problémy, jejichž řešení není v popisu jeho práce. Prezident také, ač byl volen parlamentem, není poté z výkonu své funkce nikomu odpovědný, což mu propůjčuje do určité míry odstup a důstojnost.

5.1.1. Monarchické prvky prezidentského úřadu

Role prezidenta v České republice navazuje na předchozí monarchistickou tradici a převzala mnoho jejích prvků. Jako první prezident měl na utváření prezidentské funkce obrovský vliv Tomáš Garrigue Masaryk. Historik Petr Placák řekl v pořadu České televize *Historie.cs* o vzniku československého státu a prezidentského úřadu toto:

28. října nebyla vyhlášena republika, ale československý stát, protože v té době se ještě nevědělo, jestli to bude republika, nebo monarchie. A to, že nakonec vznikla republika, bylo výsledkem toho, jak se situace vyvinula až v samém závěru války. Forma byla vyhlášena republikánská, ale Tomáš Garrigue Masaryk v ní fungoval dál jako monarcha. Všechny vnější atributy pro prezidentský úřad převzal Masaryk z monarchie. Především to, že si za své sídlo vybral Pražský hrad jako tradiční sídlo českých králů, že jezdil na koni, interview tisku dával jen pomálu.¹²⁰

V tomtéž pořadu se vyjádřil i ústavní právník Vojtěch Cepl:

Ve skutečnosti ústavní listina navazuje na rakouskou ústavu v mnoha věcech. Jsou tam prvky, které se odvážím nazvat monarchické prvky v české prezidentuře jako instituci. Je to prezident, který má například velmi silnou pravomoc dávat amnestii, milosti, je to vrchní velitel armády, jmenuje soudce. Některé pravomoci dotažené do konce jsou významné, v praxi byly redukovány nutným spolupodpisem premiéra. Kromě toho velmi silné bylo to, co bych nazval nepsaná ústava – vnímání a zvykové okolnosti ústavního pořádku. Například náš

¹²⁰ Česká televize, „T. G. Masaryk – prezident na trůnu“, *Historie CS*, 8:20. Přepis podle písemné verze pořadu, přístup online: <http://www.ceskatelevize.cz/ct24/archiv/1462148-tomas-garrigue-masaryk-prezident-na-trunu>.

*prezident žil na Hradě, na hradě českých králů. Po jeho zvolení se v katedrále českých králů konalo Te Deum, ve kterém arcibiskup zvedal korunu českých králů, téměř jako kdyby ji měl nasadit na hlavu prezidenta. Mimochodem tuto tradici dodržel i Klement Gottwald.*¹²¹

Při inauguraci pozdějších prezidentů už se s korunovačními klenoty přímo nijak nemanipulovalo. Inaugurace Václava Havla však byla také zahájena hymnem *Te Deum*, návaznost na královskou tradici byla patrná a komentátor televizního záznamu na ni upozorňoval.¹²² Ústavou dané pravomoci prezidenta republiky se od doby Masaryka nijak významně nezměnily a i komunističtí prezidenti si udrželi u obyvatel značnou autoritu. Václav Havel se domníval, že i oni za sílu své pozice vděčili Masarykovu odkazu:

*Díky němu, a to je možná jedna z dalších věcí, která posílila autoritu hlavy státu, se i komunističtí prezidenti, ačkoli byli napůl zločinci, kteří se tam dostali díky vnitrostranickým soubojům a machinacím, a ne z vůle národa, těšili, alespoň přidechu jakési mystické úcty.*¹²³

Historik Luboš Velek se vyjádřil, že i do budoucna předpokládá, že se udrží silná úloha prezidenta, a poukazoval na přetrvávající monarchické rysy úřadu. Na otázku, zda se podaří udržet tradice masarykovské prezidentské funkce, odpověděl takto:

*Podaří. Jsme toho svědky nakonec i dnes – Hrad, Hradčany a mýtus od sv. Václava přes Karla IV. až třeba po Masaryka přetrvává i dnes. Je to obrovská úcta, která tady ve společnosti byla k Václavu Havlovi, a je to obrovská úcta, která tady je k Václavu Klausovi. Vidíme to z výzkumů veřejného mínění: prezident je ústavní činitel, který se těší největší důvěře obyvatelstva. Kolikrát se marně ptám, proč to tak je. Napomáhá i to, že Václav Klaus vystupuje trochu monarchicky: jeho mluvení v plurálu maiestaticu, důsledné využívání pravomocí – jmenování soudců (monarchické právo jmenovat,) a v případě Václava Klause i nejmenování o tom velmi výrazně svědčí.*¹²⁴

Blízkost prezidentského a královského úřadu se odráží i v charakteru pohřbů. Chci na to poukázat i z toho důvodu, že prezidentské pohřby nejsou v religionistické ani antropologické literatuře zvláště oblíbeným tématem. Naproti tomu pohřby králů se religionistika zabývala takřka již od svého vzniku. Interpretace královských pohřbů nám umožní podívat se na pohřby prezidentů z jiného úhlu.

¹²¹ Ibid. 20:30.

¹²² „Václav Havel inaugurace 29. 12. 1989,“ YouTube, nahráno uživatelem „pravda“, publikováno 16. 1. 2015, přístup online: <https://www.youtube.com/watch?v=HqfvxRiRA7A>, poslední náhled 21. 04. 2016.

¹²³ Česká televize, „T. G. Masaryk – prezident na trůnu“, *Historie CS*, 24:30. Přepis podle písemné verze pořadu, přístup online: <http://www.ceskatelevize.cz/ct24/archiv/1462148-tomas-garrigue-masaryk-prezident-na-trunu>.

¹²⁴ Ibid. 46:20.

5.1.2. Smrt krále a obroda společnosti

James Frazer ve své slavné knize *Zlatá ratolest*¹²⁵ věnoval značnou pozornost představě rozšířené v řadě „primitivních“ kultur, a to že prosperita komunity nebo dokonce celého světa je závislá na zdraví a síle božského krále. Podle Frazera se „primitivové“ obávali, že pokud král zeslábně, dobytek, úrodu i lid postihne katastrofa. Proto krále při sebemenším náznaku slabosti, nebo dokonce ještě dříve, než k náznaku mohlo dojít, zabili. Božský král se tak nikdy nestal slabým, zemřel v plné síle, a na jeho místo nastoupil další mladý král, do kterého se přelila moc a síla jeho předchůdce. „Divoši“ údajně věřili, že kdyby se věcem nechal volný průběh a král zemřel přirozenou smrtí, tedy ve slabosti, jeho moc by opustila tento svět. Jeho zabitím tedy zajistili, že moc zůstala tam, kde bylo potřeba, a došlo tak k regeneraci země a společnosti.¹²⁶

Tyto Frazerovy postřehy měly vliv i na dalších generacích badatelů zabývajících se pohřebními rituály. Navazoval na ně například Robert Herz, Mircea Eliade, Richard Huntington s Petrem Metcalfem nebo Maurice Bloch a Johnatan Parry. Pro naši práci bude zajímavý především symbolický vzorec smrti krále jako oběti, ke kterému se dostaneme v kapitole 5.3. a motiv následné regenerace společnosti, který probereme v kapitole 5.4.

5.1.3. Prezident a lid

V předešlých kapitolách jsem mimo jiné analyzoval mediální obraz jednotlivých prezidentů. Ty jsou si, navzdory řadě rozdílů, v mnohém nápadně podobné. Nejvýraznější podobnost vidím v důrazu na lidskost prezidentů a na jejich blízkost běžným lidem. Domnívám se, že nejde o náhodu. Není to jen vlastnost, na kterou byl shodou okolností kladen důraz u těch prezidentů, jejichž pohřby se v této práci zabývám. Jsem přesvědčen, že některé charakterové vlastnosti jsou zkrátka spojeny s rolí prezidenta jako takovou. Člověk, který tuto roli zastává, pak má tendenci tradiční rysy získat.¹²⁷

Jak jsem již zmiňoval, prezident má z popisu své funkce zůstat mimo politické šarvátky. Podle historika Luboše Velka byl rozdíl ve vnímání politických stran a prezidenta obzvláště silný za první republiky:

*[...] Masaryk v očích společnosti jednoznačně symbolizuje dobro, a politické strany jsou tím nutným zlem. Tento konflikt běží v dualitě boje dobra a zla, kdy Masaryk stát drží, zatímco české nebo československé politické strany ho nahloďávají, rozkládají a likvidují.*¹²⁸

¹²⁵ James George Frazer, *Zlatá ratolest*, překlad Věra Heroldová-Štovíčková, Praha: Mladá fronta, 1994.

¹²⁶ James Frazer, „Zabíjení božského krále,“ in: *Zlatá ratolest*, 236–251.

¹²⁷ Ke způsobu jakým tradiční funkce ovlivňují chování osob, které je zastávají, viz Maurice Bloch, „Symbols, song, dance and features of articulation: Is religion an extreme form of traditional authority?“ in: *Ritual, History and Power: Selected Papers in Anthropology*, London: The Athlone Press Ltd., 1989, 19–45.

¹²⁸ Česká televize, „T. G. Masaryk – prezident na trůnu“, *Historie CS*, premiéra 10. 9. 2007 na ČT2, přístup online: <http://www.ceskatelevize.cz/ivysilani/10150778447-historie-cs/207452801390002>, poslední náhled 21. 04. 2016, 30:00. Přepis podle písemné verze pořadu, přístup online: <http://www.ceskatelevize.cz/ct24/archiv/1462148-tomas-garrigue-masaryk-prezident-na-trunu>, poslední náhled 21. 04. 2016.

Masaryk nebo někteří komunističtí prezidenti měli značnou reálnou politickou moc. I u nich byl však patrný jistý odstup od každodenních politických problémů. Václav Havel, který měl na pojetí prezidentské funkce v polistopadové době zásadní vliv, napsal v roce 1993 ve svém článku *Role českého prezidenta*, jak by činnost hlavy státu měla podle něho vypadat, a zdůrazňoval v něm důležitost odstupu od politiky:

Výkon každodenní politiky ostatně přísluší vládě, respektive stranám, které tvoří vládní koalici, nikoli prezidentovi. Znamená to, že by se prezident zřejmě neměl vyskytovat denně na televizní obrazovce jako někdo, kdo řeší všechny možné i nemožné „otázky dne“, ale že by měl být spíš jen cítěn v pozadí jako určitá záruka legitimacy těchto řešení. Jako ten, kdo se pohybuje do jisté míry vně světa politických stran a komu přísluší sledovat zájmy vskutku obecné a všem společné, by měl prezident podle mého názoru pečovat mimo jiné i o to, aby politické strany příliš nepodléhaly pokušení chápat stát jako svůj výsadní majetek a aby nezačínaly nenápadně dusit přirozené a svobodné společné sdružování tím, že si ho začnou podmaňovat (což je proces, který lze u některých parlamentních demokracií pozorovat). Pro styk s politickými stranami by tedy neměl prezident zanedbávat styk se všemi dalšími organizacemi nezastupitelného významu (od církvi až po odbory).¹²⁹

Prezident zosobňuje stát. A to velmi doslovně. Jeho tvář je téměř stejně důležitým symbolem státu jako například vlajka. Jeho portrét visí vedle školních tabulí. Ještě dříve, než člověk může pochopit, co to stát je, má jej spojen se známou tváří prezidenta, na kterou se každý den dívá a ke které si může vytvořit emocionální vztah mnohem snáze než k abstraktní ideji státu. Prezident zosobňuje stát nejen v tom smyslu, že jeho osoba stát symbolizuje, ale také tím, že jeho prostřednictvím se stát stává osobnější a lidu emocionálně bližší.¹³⁰

K funkci českého prezidenta se váže pravomoc udělovat milost. Zatímco spravedlnost státních orgánů je slepá, prezident je svým způsobem „nad zákony“. Má možnost trestní stíhání či rozhodnutí soudů zrušit. Zatímco soudy se přísně řídí zákony, prezident je může ve výjimečných případech ignorovat, může například přihlídnout k rodinné situaci trestaného nebo ke složitým okolnostem, které nikoho před soudem neomlouvají. A tady se může projevit další z rysů, který pokládám pro prezidentský úřad za typický, a tím je „lidskost“. Skutečnost, že prezidentův soucit dokáže zrušit rozhodnutí soudů, ukazuje na to, že jeho lidskost byla zřejmě pro tvůrce ústav opravdu důležitá.

To, že je prezident blízký lidu, se samozřejmě neomezovalo jen na tři prezidenty, jejichž pohřby se zde zabývám. Snad nejvýraznější byl tento motiv u prezidenta

¹²⁹ Václav Havel, "Role českého prezidenta", *Mladá fronta Dnes*, 19. 1. 1993.

¹³⁰ To samozřejmě platí obecně o hlavě státu, nikoli jen o českém prezidentovi. Jak píše např. Bradburn, Feldman, „Public apathy and public grief,“ in: *The Kennedy assassination and the American public: social communication in crisis*, Greenberg, Bradley s., ed. Stanford: Stanford University Press, 1965, s. 286. „The death of a head of state is disturbing because, as the personalized symbol of the nation, he is the object of much of the emotional component of love of country.“

Zápotockého. Po jeho smrti o něm Rudé právo psalo například:

Z hlubin života svého lidu vyvřel tento život a do takových hlubin také uložil své dílo. Lidé ho u rodinných stolů jmenovali křestním jménem jako svého, snad jen na chvíli nepřítomného rodinného příslušníka.¹³¹

Lidé ho měli velice rádi. Vyšel z nás a náš byl stále a také zůstane.¹³²

5.2. Armáda, církev a jejich role v pohřbech prezidentů

Při všech státních pohřbech českých prezidentů měla významnou pozici armáda a vojenská symbolika byla velmi výrazná.¹³³ V případě pohřbu Václava Havla byla role armády výrazně menší a uvolněný prostor zaplnila Římskokatolická církev. Jaká je tedy role armády v prezidentských pohřbech? A jak se liší od role církve?

5.2.1. Armáda

Vysvětlit zásadní roli armády při pohřbech našich prezidentů se zdá být velmi snadné. Prezident je zkrátka vrchním velitelem ozbrojených sil. Česko není navíc v této praxi nijak výjimečné. Hlavy států jsou pohřbívány s vojenskými poctami v mnoha zemích světa, a proto zdá se být samozřejmé, že je tomu tak i u nás. Toto vysvětlení mi však nepřijde dostatečné. Během výkonu funkce, alespoň v době míru, se prezidentova role vrchního velitele zdá poměrně nedůležitá. Daleko viditelnější jsou jeho ostatní úkoly a pravomoci – zastupování státu v zahraničí, podepisování zákonů či jmenování lidí do různých funkcí. V době pohřbu hraje role vojenského velitele mnohem výraznější úlohu. Proč?

Jedním z historických důvodů, proč se přítomnost armády na pohřbu hlavy státu stala důležitou, mohlo být zajištění bezproblémového předání moci. Zemře-li vládce během výkonu své funkce, většinou je již z pohřebního rituálu zřejmé, kdo je jeho nástupcem. Bylo to vidět například u pohřbu Klementa Gottwalda, kde Antonín Zápotocký zaujímal prominentní místo v průvodu za rakví a byl hlavním řečníkem. Armáda může mít často v předání moci zásadní slovo a nesouhlasí-li s volbou nástupce, v krajním případě může dojít i k vojenskému převratu. Přítomnost generálů a vojáků na pohřbu tak mimo jiné ukazuje i to, že se armáda s nástupnictvím ztotožňuje a nebude jej rozporovat.

Přítomnost armády při státních pohřbech je příhodná i z řady dalších důvodů. Jedním z nich je, že má značný rituální potenciál. Vojáci jsou uniformovaní, vycvičení k pohybu ve formaci a podobně. Díky armádní disciplíně rituály zkrátka dobře vypadají.

¹³¹ „Z hlubin,“ *Rudé právo*, 14. 11. 1957, s. 3.

¹³² „Jeden z nás,“ *Rudé právo*, 15. 11. 1957, s. 3.

¹³³ Nešlo vždy konkrétně o armádu, pohřby se často účastnily i jiné vojenské organizace, například československé legie, Lidové milice či Hradní stráž. Všechny tyto organizace však v rámci pohřbu plnily podobnou úlohu a proto budu nadále pro zjednodušení mluvit o armádě, ačkoli tím mám na mysli všechny tyto složky.

Armáda se také účastní mnoha dalších státních rituálů, a to i těch, které nemají s vojenstvím nic společného. Při různých výročích například vojáci nosí a pokládají věnce a plní další ceremoniální úkony. Zvláště silně je rituální úloha armády vidět v případě Hradní stráže. Tato zvláštní součást ozbrojených sil je sice formálně zodpovědná za obranu areálu Pražského hradu, její reálné povinnosti jsou však téměř výhradně rituální.

Prezident a armáda sdílejí úlohu jakési záruky trvání státu, která získává na významu v době krize. O roli prezidenta Václav Havel napsal:

... právě v okamžicích politických změn či krizi jeho [prezidentův] význam zřetelně vzroste, protože to bude především on, kdo bude v takových situacích zasahovat, krize překlenovat či je přímo řešit. [...] měl by být garantem či prostředníkem kontinuity státní moci, a tudíž i představitelem identity a integrity státu (zastupuje stát navenek!), tedy určitou konstantou ústavního a politického systému, jakýmsi jeho „pevným bodem“, instancí „posledního odvolání“ či „posledního řešení“, trvalou jistotou uprostřed dynamiky demokratického vývoje.¹³⁴

Také armáda garantuje kontinuitu státu, ale jiným způsobem, především proti vnějšímu ohrožení. Vnitřními záležitostmi státu se s výjimkou přírodních katastrof a právě rituálů zpravidla nezabývá. V okamžiku, kdy prezident – hlava státu – zemře, ocitá se stát v krizi. Jak už jsem zmiňoval, prezident a armáda jsou zárukou stability státu. Při smrti prezidenta nemusí nutně jít o skutečný politický problém, neboť jeho funkce není pro praktický chod státu zásadní. Na symbolické rovině je to však velká rána, neboť zemřel člověk, který je v jistém smyslu zosobněním státu. A v takové době dává smysl, že armáda, jako další zdroj stability a záruky trvání státu, vstoupí do popředí, a tím pomůže krizové období překonat. Role armády výrazně narůstá ve chvílích, kdy krize státu není způsobena pouze smrtí symbolicky významné postavy, ale přispívá k ní více faktorů. V případě pohřbu Masaryka a Gottwalda se ke smrti prezidenta přidala i napjatá mezinárodní situace. Účast armády na pohřbu a vojenské přehlídce tak měly uklidnit obyvatele a odstrašit potenciální nepřátele státu.

Armáda má také velmi specifický vztah ke smrti, a tím se k pohřbu prezidenta stává unikátně kvalifikovaná. Mrtvé tělo je u nás za normálních okolností vnímáno jako nečisté. Německý sociolog Elias tvrdil, že „*Dosud nikdy v dějinách lidstva nebyli umírající tak sterilně odsouváni do zákulisí společenského života, mimo zraky živých, dosud nikdy nebyly lidské mrtvoly expedovány z úmrtního lože do hrobu tak hygienicky, bez zápachu a s technickou dokonalostí.*“¹³⁵ Důraz na sterilitu při nakládání s mrtvými těly připomíná způsob, jakým nakládáme s takovým symbolem nečistoty, jakým pro nás jsou exkrementy. Také těch se zbavujeme s úzkostným důrazem na hygienu a máme pečlivě vybudovanou infrastrukturu, která zajišťuje jejich odstranění – jsou odváděny mimo naše zorné pole a již se s nimi nemusíme setkat ani na ně myslet. Podobně i péče o mrtvá těla a obecně pohřbívání je v České republice vysoce profesionalizované odvětví. Běžný člověk s mrtvým tělem nepřejde téměř do styku.¹³⁶ Jako bychom nechtěli mít se

¹³⁴ Václav Havel, „Role českého prezidenta“, *Mladá fronta Dnes*, 19. 1. 1993.

¹³⁵ Norbert Elias, *O osamělosti umírajících*, Praha: Nakladatelství Franze Kafky, 1998, s. 23.

¹³⁶ Viz Olga Nešporová, „Obřady loučení se zesnulými: Sekulární, náboženské, nebo raději žádné pohřby?“ in: *Sociální studia*, 2 (2011): 57–85.

smrti a mrtvým tělem nic společného, a proto péči o tyto záležitosti delegujeme. Domnívám se, že k tělu padlého se v tomto smyslu chováme jinak, s větší úctou. Smrt v boji nese aureolu hrdinství a oběti. Rakev vojáků bývá dokonce přikryta vlajkou. A přitom je státní vlajka svým způsobem posvátný předmět. Pravidla zacházení s ní upravuje § 9 Zákona o užívání státních symbolů ČR č. 352/2001 Sb., který například ukládá, že se při vztyčování nesmí dotknout země a musí být používána vždy jen v čistém a nepoškozeném stavu. Čistota vlajky je tedy ošetřena zákonem. Přikrytí rakve vlajkou, ke kterému dochází při vojenských pohřbech, poukazuje na specifický status těl padlých vojáků. Ti vlastním tělem chránili svoji zem, a proto jsou jejich těla čistá a nemohou státní vlajku znečistit. Hrdinská aureola se přenáší i na těla vojáků, kteří nepadli přímo v bitvě. I ti svým způsobem položili svůj život za stát. A stejným způsobem se přistupuje k tělu zemřelého prezidenta. Vojenské pocty a účast armády na pohřbu poukazují na to, že i v případě jeho smrti je přítomna symbolika hrdinské oběti.

5.2.2. Církev

Při Havlově pohřbu částečně nahradila armádu Římskokatolická církev. Minimálně v tom smyslu, že od ní převzala pozici nejvýraznějšího rituálního aktéra. Římskokatolická církev je organizace, která se na rituály specializuje téměř dva tisíce let. V České republice je kromě armády a možná některých menších církví pravděpodobně jedinou organizací, která má prostředky a know-how takový rituál provést.

Důvodů, proč při pohřbu Havla došlo k částečnému nahrazení armády církví, je řada. Zásadní bylo přání jeho rodiny, především pak pozůstalé prezidentovy ženy Dagmar, která o podobě pohřbu spolurozhodovala a přála si pohřeb v katedrále. Kromě toho se od Gottwaldovy doby zásadně proměnila pozice armády ve společnosti. Zatímco v padesátých letech přítomnost tanků ve smutečním průvodu nikoho nezarazila, v době pohřbu Václava Havla bylo něco takového těžko představitelné. I malé množství vojáků, kteří se pohřbu zúčastnili, vzbuzovalo udivené a pobavené reakce.¹³⁷

Navzdory mnoha rozdílům byl Havlův církevní pohřeb předchozím vojenským pohřbům v radě ohledů podobný. V projevech a kázáních byl dáván veliký důraz na národní historii. Mnohem větší důraz než na spásu duše zemřelého byl kladen na jeho význam pro pozůstalý národ a na odkaz, který po sobě zanechal.

Podobně jako u armádního pohřbu, i při Havlově pohřbu, kde byla sloužena katolická mše, byla ústřední symbolika oběti. Kristus zemřel na kříži, a tím umožnil spásu a obnovu světa. Motiv Kristovy oběti je paralelní s již zmiňovanou obětí krále, která měla zajistit prosperitu jeho poddaných a kterou se zabýval Frazer. Stejný obraz lze spatřovat i ve smrti prezidenta, který je pohřbíván. Kristus byl ukřižován na hoře Golgota, místě, kde podle tradice spočívala Adamova lebka. Havlův pohřeb, tedy jeho „oběť“, proběhl ve svatovítské katedrále, slovy arcibiskupa Duky „v tomto nejposvátnějším místě našeho duchovního, kulturního a politického života“,¹³⁸ na místě, kde spočívají ostatky českých králů.

¹³⁷ Viz Jiří Peňás, „Zpráva z pochodu aneb Potlesk pro VH,“ *Lidové noviny*, 22. 12. 2011, s. 14.

¹³⁸ Česká televize, *Státní pohřeb Václava Havla*, 194:00.

5.3. „Oběť“ prezidenta

5.3.1. Oběť a násilí podle Edmunda Leache

Zmiňoval jsem, že v prezidentských pohřbech je výrazná symbolika oběti. Co to ale znamená? Zajímavý pohled na význam oběti nabízí ve své esejí *The Nature of War* britský antropolog Edmund Leach. Základní vzorec oběti je podle Leache dobře viditelný v biblickém příběhu o Abrahámovi a Izákovi. Abrahám musí zabít vlastního syna, to nejcennější co má, svým způsobem část sebe sama. Výsledné zabití berana je pouhou substitucí za tuto nejvyšší oběť. V krvavých zvířecích obětech až na výjimky platí, že je obětováno hospodářské zvíře patřící člověku, který oběť nabízí. V samotném obětním rituálu je různými způsoby dále posilováno spojení obětovaného zvířete a jeho majitele – zadavatele oběti. „*Poražené zvíře je v mystickém smyslu součástí osoby obětníka.*“¹³⁹ Zatímco tedy oběť umírá a její duše se oprostí od svazujícího těla, obětník může sám také prožít tuto očistu. I on jako by dočasně opustil tento pomíjivý svět a získal podíl na „onom“ světě.¹⁴⁰ Obětované zvíře je podle Leache posvěcená bytost. Tím, že je zabito, je osvobozeno, a může se stát božským.¹⁴¹ A díky tomu, že je oběť substitucí za obětníka samotného, i on má na tomto božství podíl.

Krvavá zvířecí oběť je pro nás dnes něčím exotickým a barbarským. Leach si ale všímá, že oběti na poli války fungují na podobném principu: „*Je to toto sebezmrzačení, které je magicky účinné. Přesně ve stejném rozpoložení vysílá válečníci národ své syny, aby byli zmasakrováni. Čím děsivější je krveprolití, tím prospěšnější jsou jeho mystické následky.*“¹⁴²

Tím se dostáváme zpět k prezidentským pohřbům. Viděli jsme, že pocty, se kterými je prezident pohřbíván, jej ukazují jako vojáka, který padl za vlast. U pohřbu Václava Havla byla tato vojenská symbolika slabší, ale v církevním obřadu, kterého se mu dostalo, jsme viděli paralelu s obdobnou obětí Kristovou.

Je zjevné, že Masaryk, Gottwald ani Havel nepadli v bitvě ani nebyli obětováni. Při pohřebních rituálech s nimi však bylo zacházeno jako s oběťmi. Nemyslím si, že to bylo nutně vědomě plánováno organizátory pohřbů, spíše jde o jakýsi přirozený symbolický vzorec, ke kterému se přiklonili, protože dobře funguje. Frazer ukázal, že motiv krále, který je obětován pro blaho své země, je napříč řadou kultur velmi silný. A prezidentské pohřby na tento motiv částečně navazují.

Role armády nespočívá pouze v tom, že spojuje postavu prezidenta s obrazem vojáka padlého za vlast, tedy že jej vykresluje jako oběť. Jak Leach upozorňuje, válka má dvě strany – vojáci v ní nejen umírají, ale také zabíjejí nepřátele. Tyto dvě činnosti – (1) stát obětuje životy vlastních vojáků a (2) zabíjí vojáky nepřátel, jsou přímo propojené. Obě tyto operace podle Leache generují mystickou moc. Již jsem zmiňoval, že oběť umožňuje obětníkovi povznést se nad materiální svět blíže k božství. Naproti tomu zabíjení nepřátel přináší moc jiného typu. Leach jej přirovnává k rituálu lovu lebek na Borneu. Zabití nepřátel a přinesení jejich lebek domů je „*vyjádřením mužské potence, zúrodňující, léčebný magický akt.*“¹⁴³ Náš způsob vedení války se od lovu lebek jistě v mnohém liší, zabíjení nepřátel však přináší stejné mystické uspokojení. Přítomnost

¹³⁹ Edmund Leach, „The Nature of War,“ s. 352.

¹⁴⁰ Ibid. s. 352–354.

¹⁴¹ Ibid. s. 353.

¹⁴² Ibid. s. 352.

¹⁴³ Ibid. s. 345.

armády na pohřbu symbolicky implikuje obě tyto činnosti – oběť i zabíjení nepřátel, a tím produkuje oba dva typy moci – očistné odpoutání se od materiálního světa i agresivní světskou sílu.

5.3.2. Rituální proměna oběti v lovce pohledem Maurice Blocha

Maurice Bloch, další britský antropolog, popisoval ve své knize *Prey into Hunter*¹⁴⁴ strukturu, která je podle něho společným jádrem většiny rituálů, ať už jde o pohřeb, iniciaci, oběť nebo například svatbu. Blochova teorie je v mnohém podobná tomu, co v *Nature of War* tvrdí Leach, a může nabídnout zajímavý pohled na rituál prezidentských pohřbů. Podle Blocha spočívá první fáze rituálu v tom, že subjekt, v našem případě prezident, opouští hmotný svět. Tento odchod je na jednu stranu násilný, neboť subjekt přijde o svou fyzickou sílu a vitalitu. Zároveň však jde z jeho strany alespoň částečně o dobrovolný akt, což je u prezidentských pohřbů vidět právě v tom, že je prezident stylizován jako padlý voják – oběť. Opuštěním tohoto světa získává subjekt rituálu přístup k transcendentní, duchovní složce své osobnosti. U prezidenta tuto proměnu můžeme vidět v tom, jak se po své smrti definitivně z reálného člověka stává národním hrdinou a patronem, nadlidskou postavou, ke které lidé vzhlížejí a která stojí po boku ostatních polomytických postav z minulosti. Subjekt rituálu, v našem případě prezident, spolu s touto proměnou získává velkou moc. Z obyčejného člověka z masa a kostí se stává jakousi nesmrtelnou duchovní bytostí. Ve finální fázi rituálu dojde podle Blocha k opětovnému agresivnímu vstupu do tohoto hmotného světa. V jiných typech rituálů se subjekt typicky vrací z izolace zpět do společnosti, zůstává však i nadále v jádru onou transcendentní bytostí. Tento návrat je agresivní, jde o jakési podmanění si a dobytí hmotného světa živých subjektem rituálu, tedy onou transcendentní bytostí. Bloch ukazuje, že se subjekt rituálu stává z oběti dobovatelem. Právě jeho oběť mu umožní získat transcendentní sílu, s jejíž pomocí dobude zpět pozemský svět. Prezident republiky, který byl předtím symbolicky obětován, se vrací, provázen v ulicích armádou, za zvuku hymny a dělových salv, a ujímá se vlády už ne jako člověk, ale jako nesmrtelná bytost. Slovy pana Šrobáka:

*Veľký Masaryk nech sa stane v našom národe veľkým nielen jak historická osobnosť, ale nech zostúpi z dejín do nášho života a medzi budúce generácie jak živá bytosť, večne živá, večne na nás hľadiaca, večne ostrihajúca svoj národ na cestách dejín, ktoré nám Prozreteľnosť určila. (...) Daj Boh, aby duch Masarykov žil v československom národe na večné veky.*¹⁴⁵

¹⁴⁴ Maurice Bloch, *Prey into hunter*, London: Cambridge University Press, 2000.

¹⁴⁵ Vavro Šrobák, *Smutek Československa*, str. 64.

5.4. Magická účinnost prezidentských pohřbů

Leach, Bloch, ale i Frazer poukazovali na to, že by oběť důležité osoby měla být magicky účinná a přinést společnosti nějaké výhody. Podívejme se proto, zda pozorovatelé nějaké takové efekty zaznamenali.

5.4.1. Důsledky Masarykova pohřbu – nebeská patronace a odhodlání k boji a práci

Účinek Masarykova pohřbu se projevil především v přesvědčení o tom, že prezident Osvoboditel jako nový patron státu dohlíží shůry na jeho blaho. To jsme viděli v citátu pana Šrobáka a zaznívá to i básni *Slib* Olgy Scheinpflugové, otištěné v Lidových novinách.

*Jdi s moudrým úsměvem pozdravit hvězdnou dráhu,
kde ryzost činů Tvých zůstane beze rzi,
a s Bohem všemocným seshora hlídej Prahu
a celý národ svůj, v němž pravda vítězí.¹⁴⁶*

Často zaznívalo také přesvědčení, že smutek a úcta k zemřelému Masarykovi povedou k nadpřirozené disciplíně, jednotě národa a nezlomnému odhodlání hájit vlast a Masarykovy hodnoty i za cenu vlastní smrti. Příkladem mohou být sliby věrnosti, které jsem citoval v kapitole 2.3. Stejný motiv je zjevný v básni *Pohřeb* od Edvarda Valenty.

*Však v chvíli nejtěžší, kdy srdce uvadá
a v krcích stažených křeč bolestí se láme,
najednou zříme se, my, strašná armáda,
bolestí spojení se náhle poznáváme,
jsme vedle muže muž, jsme vedle šiku šik,
jenž hledí slzami, však hledí odhodlaně,
je mocnější než meč každý ten kapesník,
ty šátky zmáčené jsou nejstrašnější zbraně,
v hodině loučení, pod smuteční tou černí,
kdy paží armáda naposled zamávne,
se náhle spojujem my malí, málověrní,*

¹⁴⁶ Olga Scheinpflugová, „Slib“, *Lidové noviny*, 22. 9. 1937.

*svět celý vidí nás ve chvíli přeslavné,
a vidíš, zbabělý, ty dlaně kynou ti,
a pravda veliká je ti náhle odkryta,
najednou poznáváš, že smíš už padnouti,
když padna vejdeš tam, kde on tě uvítá.*

*V té těžké hodině, v té chvíli drásavé,
jež srdce z těla rve, slyš, svatý Václave!
Dnes jsem už přesvědčen, dnes věřím, dnes už vím.
Ať země chvěje se, ať čadí bitev dým
nad světem šíleným, ty na nebesích s ním
nedáte zahynout nám ani budoucím.¹⁴⁷*

Masarykova smrt dodala národu sílu, která byla popisována nejen ve vojenské, ale také v ekonomické a pracovní sféře. Připomeňme si citát předsedy senátu Františka Soukupa:

*Nebudeme již národem mučedníků, ale pracovníků! Nebudeme již pro
národ umírat, ale pro národ žít a pracovat! [...] Odčiněna je Kostnice
i Lipany, Bílá Hora i Brixen! Hrob Tomáše Masaryka bude nám
symbolem tohoto z mrtvých vstání k životu a pravdě!¹⁴⁸*

5.4.2. Magické účinky Gottwaldova pohřbu

V případě Gottwaldova pohřbu téma národní jednoty nahradilo všudypřítomné heslo „ještě pevněji se semknout kolem rodné Komunistické strany.“¹⁴⁹ Také zde bylo proklamováno obrovské vzepětí disciplíny. Jazyk komunistické propagandy byl velmi barvitý a až magický. Používané metafor, jako přelévání Gottwaldovy krve do tepen národa v básni *Nikdy nezapomeneme*, velmi dobře odpovídají Frazerovu obrazu krále, jehož oběť vede k posílení země.

¹⁴⁷ Edvard Valenta, „Pohřeb,“ *Lidové noviny*, 22. 9. 1937.

¹⁴⁸ František Soukup, „Projev předsedy senátu Národního shromáždění dr. Fr. Soukupa, k uctění památky presidenta Osvoboditele, pronesený ve schůzi senátu N. S. v pondělí 20. září 1937“ in: *Smutek Československa*, s. 31–2.

¹⁴⁹ Viz kapitolu 3.4.3.

[...]
*můj lide, nedej smutkem svým
si zastřít velké cíle!
Já nezemřel, já s tebou bdím
a s tebou budu sdílet
dny setí, sladký květen
i žní čas vrchovatý,
když krev má do tvých tepen
se vlije beze ztráty.*

*My slyšíme. My půjdem dál
a dvojnásobnou silou
splníme odkaz Gottwalda
a dobudujem dílo,
jež jeho jménem ožije
a jeho srdcem bude bít.
Vždyť Gottwald v lidu věčný je
s Gottwaldem věčně půjde lid!¹⁵⁰*

U Gottwalda i Masaryka je tedy, zdá se, přítomný onen dvojí prospěch, který se objevuje v teoriích Blocha a Leache. Na jednu stranu je zde ono povznesení a „božská“ přízeň nově získaného patrona. Zároveň s tím je jasně zřetelný i nárůst agresivní světské síly, ať už zaměřený na obranu země, nebo na zintenzivnění pracovních výkonů. Podle Leache a Blocha by tedy přízeň heroizovaného prezidenta měla být výsledkem jeho „oběti.“ Pozemský úspěch je pak výsledkem druhé strany rituálu – podle Leache symbolického zabíjení nepřátel, podle Blocha opětovného agresivního vstupu prezidentské moci do tohoto světa. To bylo, jak jsem konstatoval, při pohřbech symbolizováno výraznou přítomností armády a vojenskými přehlídkami.

5.4.3. Havlův pohřeb a jeho dopady

I o Václavu Havlovi, stejně tak jako o Masarykovi a Gottwaldovi, je možné říci, že se po svém pohřbu stal jakýmsi patronem země a dostal se do panteonu národních hrdinů. Zároveň jsem se ale v tisku nesetkal s názorem, že by jeho smrt vedla k nějakému zintenzivnění světských aktivit, ať už vojenských, ekonomických nebo jiných. U Havla

¹⁵⁰ „Nikdy nezapomeneme,“ *Rudé právo*, 18. 3. 1953, s. 4.

je přítomný jenom první z obou druhů magického prospěchu, který jsme viděli u pohřbů Masaryka a Gottwalda.

Nepřítomnost zmínek o znásobení národního úsilí přitom koreluje s poměrně malým zastoupením armády na Havlově pohřbu. Ačkoli se na pohřbu ozbrojenci podíleli, jejich přítomnost působila mnohem méně agresivně. Nekonal se žádné vojenské přehlídka, nad Prahou nelétaly stíhačky. Pohřeb byl mnohem civilnější a v mnoha částech až zdánlivě neorganizovaný. Dá se tedy říci, že zde byla mnohem slabší ona symbolická agrese, která podle Leache a Blocha vede právě k zintenzivnění pozemské prosperity. Přítomná zůstala symbolika oběti, a to jak ve vojenských, tak církevních rituálech, které v Leachově pojetí odpovídá ono přiblížení se božskému světu prostřednictvím obětovaného – prezidenta Havla.

6. Společenská kritika pohřbů

6.1. Kritika formálnosti pohřbů

V reakcích na pohřby Masaryka a Havla byly výrazné hlasy jak médií, tak veřejnosti, které kritizovaly, že velmi formální, ritualizované pohřby neodpovídaly prosté povaze zesnulého. V případě pohřbu Klementa Gottwalda samozřejmě nebyl dán kritice v médiích žádný prostor, a tak není jasné, zda i zde veřejnost podobné námitky měla, či ne. Je potřeba si uvědomit, že výhrady často přicházely z řad příznivců pohřbívaných prezidentů. Ti se domnívali, že zesnulý prezident měl být uctěn, nicméně se jim nelíbila forma, kterou mu byla úcta prokázána. Hlavními rituálními aktéry, kteří dodávali pohřbům na jejich formálnosti, byly armáda a v Havlově případě navíc Římskokatolická církev. Kladu si proto otázku, jak by prezidentský pohřeb vypadal bez účasti těchto institucí. Myslím, že Havlův pohřeb nám to částečně ukazuje. Kromě zádušní mše a vojenského průvodu sestával z řady méně formálních událostí, jako občanského průvodu, klanění se u rakve v centru Pražská křižovatka nebo koncertu v paláci Lucerna. Je představitelné, že by takto vypadal celý pohřeb? Z reakcí po pohřbu se zdálo, že by takový způsob rozloučení s hlavou státu připadal mnoha lidem lepší. Mají rituály s pochoduujícími nastrojenými vojáky nějaký smysl, nebo je to jenom směšné divadlo, bez kterého by nám bylo lépe a které jen překáží v tom, abychom se s prezidentem mohli rozloučit důstojně a po svém?

Vysoká míra formality pohřbů je dána do veliké míry tím, že jde o rituál organizovaný státem. Fakt, že se jedná o státní pohřeb, je přitom velmi důležitý. Sociolog Émile Durkheim ve své knize *Elementární formy náboženského života*¹⁵¹ popisuje, jak důležité jsou pohřební rituály pro společenskou soudržnost.

Když někdo zemře, rodinná skupina, k níž příslušel, se cítí oslabena, a na obranu proti tomuto oslabení se shromáždí. Společné neštěstí má stejné účinky jako očekávaná radostná událost: probouzí kolektivní pocity, jež vedou jednotlivé lidi k tomu, aby se vyhledávali a sblížovali. Viděli jsme, že tato potřeba koncentrace se někdy projevuje s nadmírou energie: lidé se objímají, proplétají, navzájem se k sobě tisknou.

[...] společnost morálním nátlakem nutí své členy, aby své pocity uvedli do souladu s danou situací. Kdyby společnost dopustila, aby její členové zůstali k ráně, již utrpěla a která ji oslabila, neteční, znamenalo by to připustit, že v jejich srdcích již nezaujímá místo, které jí právem přísluší. Popírala by tím samu sebe..¹⁵²

Představa objímajících a líbajících se lidí nám zřejmě nepřipomíná výjevy z prezidentských pohřbů, ale vzpomeňme si například na výzvy k „ještě pevnějšímu semknutí se kolem rodné Komunistické strany.“ Durkheim zde píše o smrti běžného člena

¹⁵¹ Émile Durkheim, *Elementární formy náboženského života*, překlad Pavla Sadílková, Praha: OIKOYMENH, 2002.

¹⁵² Ibid. s. 430.

komunity, pro případ smrti tak zásadní postavy jako král nebo prezident platí jeho postřehy ještě silněji. V této postavě se koncentruje společná identita skupiny, a zakoušené neštěstí je proto velmi silné. Proto je silnější i reakce na něj – onen důraz na společenskou solidaritu.

Morální nátlak společnosti, aby její členové dali najevo, že se jich ztráta prezidenta týká, je v Durkheimově pojetí důležitým nástrojem pro udržení společenské jednoty. Viděli jsme, že způsoby i intenzita, se kterou byla účast na truchlení vymáhána, se velmi lišily. Právě fakt, že jde o státní pohřeb je zásadní součástí tohoto morálního nátlaku na společnost, aby truchlila. Pokud by pohřeb nebyl státní a nebyl by vyhlášen státní smutek, tento morální nátlak zmizí. Organizace prezidentských pohřbů státem a z ní vyplývající formalita rituálů je tedy důležitou součástí snahy společnosti nedopustit, aby opustila „právoplatné místo v srdcích svých členů.“

6.2. Stát a národ

Zásadní hnací silou prezidentských pohřbů je nacionalismus. Hodnoty, které prezidenti představovali, jsou zpravidla prezentovány jako národní hodnoty, a smutek nad skolem prezidenta celý národ spojuje. Česká republika je národní stát a ze státních rituálů je zjevné, že zásadní část své emocionální legitimacy čerpá právě z toho, že navazuje na národní hodnoty a obhajuje národní zájmy.

V případě Havlova pohřbu bylo téma národa přítomné, protože je však v České republice výrazná většina obyvatel české národnosti, nebylo až tak problematické.

U pohřbu Klementa Gottwalda byl nacionální rozměr silný i přesto, že komunisté kladli důraz především na třídní identitu. Gottwald byl označován za největšího národního hrdinu, dědice Husa a Žižky, vztah ke Slovensku se v pohřbu nijak neřešil.

Při pohřbu Masaryka byla otázka nacionalismu složitější. Národnostní složení státu bylo ve srovnání se současností mnohem různorodější a pohřební rituál s tím do jisté míry pracoval – vzpomeňme si, že prezidentovu rakev doprovázelo šest vojáků symbolizujících šest národů žijících v Československu. Navzdory relativní rozmanitosti tehdejšího národnostního složení nemá čtenář tehdejších médií pochyby o tom, že Masarykův pohřeb byl národním rituálem.

Trpí-li někdo nedostatkem teoretické definice, co je to národ, mohl by se postavit na kterékoli místo posmrtné Masarykovy cesty a viděl by skutečný národ československý.¹⁵³

Rituál byl uspořádán tak, aby působil jako společný podnik všech národnostních skupin v zemi, jako by všechny tyto národnosti dávaly dohromady jeden československý národ. Na druhou stranu bylo zastoupení jiných než českých symbolů dost slabé.¹⁵⁴ Až v následujících letech se ukázalo, že ostatní národnostní skupiny necítily k Československé republice žádnou zvláštní oddanost; konstrukt československého národa byl neúspěšný. Podařilo se ale, že rituál vybudil tu část společnosti, která se s národním poselstvím pohřbu ztotožňovala – především tedy Čechy.

¹⁵³ Eduard Bass, *Po pohřbu*, Lidové noviny, 22. 9. 1937.

¹⁵⁴ Viz kapitolu 2.4.3.

6.3. Kritika národnostně založených rituálů

České pohřby prezidentů nejsou se svým zaměřením na národní hodnoty v žádném případě výjimečné. Britský antropolog Edmund Leach ve svém eseji *Death of a Hero*¹⁵⁵ píše o pohřbu Winstona Churchilla, který připomínal velikost a vojenskou slávu Británie. Leach tento státní pohřeb kritizoval, protože oslavoval spojení národní hrdosti a vojenské síly a dával mu legitimitu.

*Národ je iluze, hrozná iluze. Je jako idea rasy nebo idea náboženské pravdy. Kdykoli začneme klasifikovat lidstvo jako skupinu národů nebo náboženství, vždy bude jen jedna rasa, jeden národ nebo vyznání, ke kterému já patřím, a ostatní ne. A tato skupina je ipso facto lepší než všechny ostatní. A čím silněji a bezvýhradněji se s touto skupinou identifikuji, tím ochotněji jsem já (a miliony ostatních) ochoten dovést boj o nadřazenost své skupiny až na samý konec – věrný až za hrob.*¹⁵⁶

Leach argumentoval, že by pro společnost bylo prospěšnější a především bezpečnější, kdyby byly podobné pocty udělovány jiným typům hrdinů.

*Nadšení, které dokáže vzbudit skupina popových zpěváků, není nijak zvlášť odlišné od toho navozeného rétorikou vojevůdce či náboženského kazatele. Je však mnohem méně výbušné.*¹⁵⁷

*Jestli někdy dokážeme vytvořit skutečně humanistický vzdělávací systém, který by učil úctě k činům člověka místo úcty k činům národů, sekt, generálů či politiků, stále bychom si mohli, pokud bychom chtěli, dopřát velkolepou podívanou. V knize Samuela Butlera Erehwon jsou zřejmě státní pohřby vyhrazeny pro světoznámé básníky, muzikanty a vědce.*¹⁵⁸

Leach si uvědomoval, že jeho úvahy jsou do značné míry utopické. Jako podmínku proměny státních pohřbů dával „skutečně humanistický vzdělávací systém“. Pro mě je však těžké představit si takovýto druh státních pohřbů, byť i v ideální budoucnosti. Jsem přesvědčen, že emoce vzbuzené populárním hudebníkem se zásadně liší od vzepětí národní hrdosti. Zatímco hudba je vždy otázkou osobního vkusu, příslušnost k národu není něco, co si člověk může snadno zvolit, a má tak auru jakési osudové danosti. Leach má jistě pravdu, že popové idoly mají nespornou výhodu v tom, že lidé v jejich jménu zpravidla nejsou ochotni zabíjet a nechat se zabít. To však pouze ukazuje na to, že idea národa má obrovskou sílu, se kterou se oddanost hudbě může těžko měřit.

Domnívám se, že Leach má pravdu v tom, že státní pohřby velikých politiků jsou založeny na zjitřeném národním citění, a mohou vést k posilování národní identity.

¹⁵⁵ Edmund Leach, „Death of a Hero,“ in: *The Essential Edmund Leach*, vol. 2, Yale University Press: New Haven, 2000.

¹⁵⁶ Leach, *Death of a Hero*, s. 263.

¹⁵⁷ Leach, *Death of a Hero*, s. 266.

¹⁵⁸ Leach, *Death of a Hero*, s. 268.

Souhlasím s ním i v tom, že vidění světa z perspektivy střetu národů, ras nebo náboženství může být nebezpečné. Nemyslím si však, že by nějak pomohlo velkolepě pohřbívat umělce místo politiků. Umělci či vědci v minulosti měli velkolepé pohřby, které byly podobné pohřbům prezidentským. Například pohřbu Františka Palackého se podle některých odhadů účastnilo až šedesát tisíc lidí. Palacký si však tento pohřeb nevysloužil tím, že by byl veliký vědec, ale především tím, že byl velký Čech.¹⁵⁹ V případě takovýchto pohřbů jde podle výše citovaných Leachových slov o „úctu k činům národa“ spíše než o „úctu k činům člověka.“ „*Národní identita je [...] obecně nejlegitimnější hodnotou politického života naší doby,*“¹⁶⁰ a ačkoli mnohé jiné hodnoty dokáží vzbuzovat silné emoce, jejich schopnost vytvářet politická společenství je menší. Síla rituálu státních pohřbů nespočívá v tom, že zemřel někdo populární, ani v tom, že za jeho rakví jde hodně lidí. Zásadní je napojení rituálu na narativ, na jehož základě si účastníci a diváci potvrzují svou identitu a chápou se jako součást většího celku.

¹⁵⁹ K pohřbu Františka Palackého viz například Pavel Máša, *Poslední věci vlastence: Smrt a pohřeb Františka Palackého*, bakalářská práce, Historický ústav Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, 2013, s. 21–26.

¹⁶⁰ Benedict Anderson, *Představy společenství: Úvahy o původu a šíření nacionalismu*, překlad Martin Procházka, nakladatelství Karolinum: Praha, 2008, s. 19.

• 7. Závěr

V této práci jsem podrobně prozkoumal průběh prezidentských pohřbů a s nimi spojených rituálů. Jednou z otázek, kterou jsem položil v úvodu, bylo, jak na sebe jednotlivé pohřby navazovaly a v čem se lišily. Masarykův pohřeb byl vzorem pro oba další zkoumané pohřby. Gottwaldův pohřeb jej kopíroval po formální stránce, a dokonce i idealizované charakteristiky osobnosti pohřbívaného Gottwalda se nápadně podobaly obrazu prezidenta Osvoboditele. Tyto podobnosti však nebyly přiznané, o Masarykovi na Gottwaldově pohřbu nepadlo ani slovo a explicitně byla naopak zdůrazňována diskontinuita s obdobím první republiky.¹⁶¹ Naopak u Havlova pohřbu byla návaznost na Masarykův pohřeb velmi často explicitně zdůrazňována. V rituálních prvcích byly přítomné přímé citace z Masarykova pohřbu, jako například lafeta, na které byla v obou případech vezena rakev, a tato kontinuita byla neustále připomínána. Průběh rituálu se však od svého vzoru velmi lišil, nejnápadněji v přesunu důrazu z armádního pohřbu na pohřeb církevní.¹⁶²

Dalším cílem práce bylo zmapovat základní symbolickou strukturu rituálu a zjistit, jakým způsobem se časem proměňovala. Pátá kapitola ukazuje, že zásadní roli v prezidentských pohřbech hraje symbolika „oběti krále“, kterou popisovala řada badatelů počínaje Jamesem Frazerem. Základními východisky byly teorie Maurice Blocha a Edmunda Leache. Symbolická struktura byla u pohřbů Masaryka a Gottwalda stejná, pohřeb Václava Havla se z tohoto hlediska od svých předchůdců částečně lišil, především tím, že v něm hrála mnohem menší úlohu armáda a obecně symbolické vyjádření agrese.

Základní cíle práce tedy byly naplněny. Pro další bádání by bylo velmi zajímavé prozkoumat pohřeb Edvarda Beneše, který byl velmi specifický tím, že byl pořádán pod taktovkou KSČ. Na rozdíl od pohřbů, které jsme zde zkoumali, byla na Benešově pohřbu jasně patrná snaha pohřbít s ním i jeho politický odkaz. Domnívám se, že by proto bylo velmi přínosné vidět, jak se jeho pohřeb od ostatních pohřbů lišil. Další slibný směr, kterým by se budoucí výzkum mohl ubírat, je studium „protirežimních“ pohřbů, například Jana Opletala, Jana Palacha, ale třeba i Gustáva Husáka. Bylo by jistě zajímavé, v čem byla symbolická struktura od prezidentských pohřbů odlišná, a v čem se naopak shodovala.

¹⁶¹ Viz kapitolu 3.2.

¹⁶² Viz kapitoly 4.1., 4.3.2., 4.5.2., 4.5.4. a 4.5.5.

Seznam ilustrací

Obrázek 6. *Smutek Československa.*

Obrázek 2. *Smutek Československa.*

Obrázek 3. *Smutek Československa.*

Obrázek 4. *Smutek Československa.*

Obrázek 5. *Smutek Československa.*

Obrázek 6. *Smutek Československa.*

Obrázek 7. *Smutek Československa.*

Obrázek 8. *Klement Gottwald 14. III. 1953, s. XIX.*

Obrázek 9. *Klement Gottwald 14. III. 1953, s. XXII.*

Obrázek 10. *Klement Gottwald 14. III. 1953, s. IV.*

Obrázek 11. *Klement Gottwald 14. III. 1953, s. XVI.*

Obrázek 12. *Klement Gottwald 14. III. 1953, s. XIII.*

Obrázek 73. *Klement Gottwald 14. III. 1953, s. XVIII.*

Obrázek 84. *Klement Gottwald 14. III. 1953, s. XVII.*

Obrázek 15. *Klement Gottwald 14. III. 1953, s. XX.*

Obrázek 16. *tn.cz*, přístup online: <http://upload.tn.nova.cz/zpravy/domaci/galerie-pieta-za-vaclava-havla-na-vaclavskem-namesti.html#image=911191>, poslední náhled 12. 4. 2016.

Obrázek 97. *Denik.cz*, přístup online: http://www.denik.cz/z_domova/havluv-pohreb-bude-v-patek-v-pol20111219.html, poslední náhled 12. 4. 2016.

Obrázek 18. *iDNES.cz*, přístup online: <http://zpravy.idnes.cz/foto.aspx?galerie=vlcek-havel>, poslední náhled 12. 4. 2016.

Obrázek 109. *Acr.army.cz*, přístup online: <http://www.acr.army.cz/informacni-servis/zpravodajstvi/vojaci-se-loučili-s-vrchním-velitelem-63684/>, poslední náhled 12. 4. 2016.

Obrázek 20. *tn.nova.cz*, přístup online: <http://tn.nova.cz/clanek/zpravy/domaci/obrazem-rozloucení-desetitisícu-lidi-s-vaclavem-havlem.html>, poslední náhled 12. 4. 2016.

Obrázek 111. *ceskatelevize.cz*, přístup online: <http://www.ceskatelevize.cz/ct24/domaci/1201908-odesel-symbol-boje-za-svobodu-znelo-svatovitským-chrámem>, poslední náhled 12. 4. 2016.

Obrázek 122. *iHNed.cz*, přístup online: <http://domaci.ihned.cz/c1-54254850-foto-a-video-takhle-se-cesi-loučili-s-havlem-doprovodili-ho-na-poslední-cestě-na-hrad>, poslední náhled 12. 4. 2016.

Obrázek 133. *iDNES.cz*, přístup online: <http://zpravy.idnes.cz/online.aspx?online=1004689&strana=5>, poslední náhled 12. 4. 2016.

Obrázek 144. *iDNES.cz*, přístup online: http://zpravy.idnes.cz/foto.aspx?r=domaci&c=A111221_165657_domaci_hv&foto=KO

[T3ff987_krupik_ok_IMG_0480.JPG](#), poslední náhled 12. 4. 2016.

Použité prameny:

Sekundární prameny:

Anderson, Benedikt, *Představy společnosti: Úvahy o původu a šíření nacionalismu*, překlad Martin Procházka, Praha: Karolinum, 2008.

Barley, Nigel, *Dancing on the Grave: Encounters with death*, London: Abacus, 1995.

Bloch, M., Parry, J., *Death and Regeneration of Life*, London: Cambridge University Press, 1982.

Bloch, Maurice, *Prey into hunter: The politics of religious experience*, Cambridge: Cambridge University Press, 1992.

Bloch, Maurice, *Ritual, History and Power: Selected Papers in Anthropology*, London: The Athlone Press Ltd., 1989.

Bradburn, Feldman, „Public apathy and public grief,“ in: *The Kennedy assassination and the American public; social communication in crisis*, Greenberg, Bradley, ed. Stanford: Stanford University Press, 1965.

Bulvasová, Alena, „Posmrtné balzamování Klementa Gottwalda,“ bakalářská práce, Ústav Hospodářských a sociálních dějin, Filozofická fakulta University Karlovy, 2012.

Durkheim, Émile, *Elementární formy náboženského života*, překlad Pavla Sadílková, Praha: OIKOYMENH, 2002.

Elias, Norbert, *O osamělosti umírajících*, překlad Alena Bláhová, Praha: Nakladatelství Franze Kafky, 1998.

Frazer, James George, *Zlatá ratolest*, překlad Věra Heroldová-Štovičková, Praha: Mladá fronta, 1994.

Galandauer, Jan, „Zachvěl se, zakymácel rudý prapor náš. Vojensko-civilní pohřeb Klementa Gottwalda,“ *Historie a vojenství*, 44 (1995): 40–61.

Garlick, Harry, *The Final Curtain: State Funerals and the Theatre of Power*, Amsterdam–Atlanta: GA, 1999.

Halík, Tomáš, *Vzýván i nevzýván: Evropské přednášky k filosofii a sociologii dějin křesťanství*, Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2004.

Huntingtom, R., Metcalf, P., *Celebrations of Death: the Anthropology of Mortuary Ritual*, Cambridge: Cambridge University Press, 1979.

Leach, Edmund, *The Essential Edmund Leach*, vol. 2, Yale University Press: New Haven, 2000.

Máša, Pavel, *Poslední věci vlastence: Smrt a pohřeb Františka Palackého*, bakalářská práce, Historický ústav Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, 2013.

Primární prameny:

České slovo

Hospodářské noviny

Charvát, Josef, *Můj labyrint světa: Vzpomínky, zápisky z deníků*, Praha: Galén, 2005.

Klement Gottwald, 14. III. 1953: Dokumenty o nemoci a úmrtí Klementa Gottwalda, Praha: Státní nakladatelství politické literatury, 1953.

Lidové noviny

Mladá fronta Dnes

Národní listy

Polední deník

Rudé právo

Smutek Československa: Poslední pocta národa prezidentu Osvoboditeli Tomáši Garrigue Masarykovi, Praha: A. Pokorný, 1938.

Toman, Ivo, *Rozloučení se soudruhem Klementem Gottwaldem*, 1953.

Internetové zdroje:

Česká televize, „Pohřby prezidentů“, *Historie CS*, premiéra 13. 3. 2012 na ČT2, přístup online: <http://www.ceskatelevize.cz/porady/10150778447-historie-cs/212452801400011/>.

Česká televize, „T. G. Masaryk – prezident na trůnu“, *Historie CS*, premiéra 10. 9. 2007 na ČT2, přístup online: <http://www.ceskatelevize.cz/ivysilani/10150778447-historie-cs/207452801390002>.

Česká televize, *Rozloučení s Václavem Havlem*, 21. 12. 2011, přístup online: <http://www.ceskatelevize.cz/ivysilani/10101491767-studio-ct24/211411034000351-rozloucení-s-prezidentem-vaclavem-havlem>.

Česká televize, *Státní pohřeb Václava Havla*, 23. 12. 2011, přístup online: <http://www.ceskatelevize.cz/ivysilani/10101491767-studio-ct24/211411034000352-statni-pohreb-vaclava-havla>.

Česká televize, *Události*, 23. 12. 2011, přístup online: <http://www.ceskatelevize.cz/ivysilani/1097181328-udalosti/211411000101223>.

Kostlán, František, „Pohřeb: Václav Havel si zahrál v nejabsurdnějším dramatu hlavní

roli,“ *Deník Referendum*, 28. 12. 2011, přístup online: <http://denikreferendum.cz/clanek/12177-pohreb-vaclav-havel-si-zahral-v-nejabsurdnejsem-dramatu-hlavni-roli>.

„Posledná rozlučka s Tomášem Garrigue Masarykem (p.1/2),“ YouTube, nahráno uživatelem „LinkmanSK“, publikováno 3. 5. 2009, přístup online: <https://www.youtube.com/watch?v=BFHDRiue-Q>.

„Sdělení vedoucího Kanceláře prezidenta republiky k přípravám státního pohřbu prezidenta Václava Havla,“ www.klaus.cz, 18. 12. 2011, přístup online: www.klaus.cz/clanky/3001.

Schmiedtová, Věra, „Rodná strana,“ *Čeština, jak ji neznáte*, Český rozhlas: Radio Praha, 2. 7. 2006. Přístup online: <http://www.radio.cz/cz/rubrika/cestina/rodna-strana>.

„Václav Havel, inaugurace 29. 12. 1989,“ YouTube, nahráno uživatelem „pravda“, publikováno 16. 1. 2015, přístup online: <https://www.youtube.com/watch?v=HqfvxRiRA7A>.

„Vláda vyhlásila státní smutek k uctění památky prezidenta Václava Havla,“ www.vlada.cz, 19. 12. 2011, přístup online: <http://www.vlada.cz/cz/media-centrum/tema/vlada-vyhlasila-statni-smutek-k-ucteni-pamatky-prezidenta-vaclava-havla-90661/>.

Vrubelová, J., Golis, O., „Uhl nepřišel do katedrály. Havel nebyl křesťan, říká,“ *Lidovky.cz*, 23. 12. 2011, přístup online: http://www.lidovky.cz/uhl-neprisel-do-katedraly-havel-nebyl-krestan-rika-fwj-/zpravy-domov.aspx?c=A111223_130527_ln_zahranici_jv.

Archivní materiály:

Dispozice pohřbu, Fond ÚV KSČ: Předsednictvo, archivní jednotka 327, Národní archiv.

Dopis krajským výborům KSČ ze dne 15.3.1953., karton „Pohřeb Klementa Gottwalda,“ Ústřední vojenský archiv.

Návrh na pořad pohřbu soudruha klementa Gottwalda, prezidenta republiky Československé, karton „Pohřeb Klementa Gottwalda,“ Ústřední vojenský archiv.

Protokol smutečního průvodu na pohřbu prezidenta republiky soudruha Klementa Gottwalda, karton „Pohřeb Klementa Gottwalda,“ Ústřední vojenský archiv.

Rozkaz o smutečních aktech v Praze v době státního smutku k úmrtí prezidenta republiky a vrchního velitele čs. Branné moci Klementa Gottwalda, Sekretariát ministra NO, 16. 3. 1953., karton „Pohřeb Klementa Gottwalda,“ Ústřední vojenský archiv.

Telegram Masarykových stoupenců a ctitelů, inv. č. 893/V, kart. 112 (TGM – kondolence), Archiv Kanceláře prezidenta republiky.

Zápis z mimořádné schůze politického sekretariátu ÚV KSČ, konané dne 14. března 1953 v 11,45 hodin na Hradě, karton „Pohřeb Klementa Gottwalda,“ Ústřední vojenský archiv.